

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ТРАНСФЕР НАСЕЛЕННЯ 1944-1946 РР.»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми

«Історія та археологія»

Бруяка Наталія Ігорівна

Керівник - доктор історичних наук,

професор Трофимович Володимир

Васильович

Рецензент - _____

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2022 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2022

ЗМІСТ	
ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ТРАНСФЕРУ	6
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ.....	16
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИКО ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ТРАНСФЕРУ НАСЕЛЕННЯ	24
РОЗДІЛ IV. РЕАКЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ НА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-ДЕПОРТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ 1944-1946 РР.	42
4.1. Настрої цивільного населення щодо «евакуації»	43
4.2. Ставлення польського та українського підпілля щодо переселень поляків та українців	53
ВИСНОВКИ	56
ДОДАТКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	66

ВСТУП

Актуальність теми. Питання українсько-польського трансферу населення 1944-1946 рр. є дражливою сторінкою в історії обох народів, тому вимагає всебічного та об'єктивного вивчення з боку істориків як України, так і Польщі. Тривалий час питання залишалося під грифом «Секретно», радянські органи держбезпеки намагалися приховати ті страшні злочини, до яких призвели домовленості між СРСР та Польщею. Підписання Угоди про взаємне переселення з боку УРСР, а не саме центрального радянського керівництва дає зрозуміти те, що сталінський режим не бажав брати на себе відповідальність за ті чи інші репресії, каральні операції, примус, за допомогою яких здійснювалось переселення.

Наразі безумовно позитивним є той факт, що з'явилася можливість дослідити події 1944-1946 років у більш-менш повному обсязі не тільки завдяки опублікованим документам, а й джерелам усної історії та колективній історичній пам'яті очевидців тих драматичних подій. Вивчення та дослідження цього питання є важливим і в контексті порозуміння між українцями та поляками, а також принесення взаємних вибачень за скоєне.

Історіографія проблеми. Переселенсько-депортаційні акції 1944-1946 років надалі залишаються актуальним питанням для дослідження серед істориків.

Питання адаптації населення значною мірою розкрила у власному дисертаційному дослідженні Наталія Данилиха. Історикиня підійшла до висвітлення проблеми із дуже детальним розглядом кожного аспекту, який впливав на ті чи інші деталі в процесі переселення. Варто також відзначити дисертацію Миколи Сивирини, який за допомогою статистичних даних показав масштаби людських втрат, яких зазнали як українці, так і поляки. Питання соціально-економічної адаптації висвітлено й у публікаціях В. Сергійчука, Ю. Сороки, Т. Пронь. Новим є спільне дослідження В.

Трофимовича, Л. Трофимович та І. Савчук, яке стосується побутового життя депортованих українців.

Наукові доробки Ю. Киричука та І. Ільюшина допомагають нам простежити реакцію польського та українського підпілля на «евакуацію» населення, а також той факт, що спільна біда об'єднує навіть після численних років ворожнечі. Із статей В. Сергійчука та Т. Пронь ми можемо дізнатися про настрої цивільного населення, яке безпосередньо було жертвами переселень.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження становища українців та поляків напередодні та в процесі трансферу, політико-правове поле та соціальну адаптацію населення, також настрої останніх та реакцію підпілля на ці події.

Реалізація поставленої мети передбачає дослідити наступні **завдання**:

- становище населення до «евакуаційних» процесів;
- політико-правові аспекти переселення;
- забезпечення переселенців необхідними для життєдіяльності елементами;
- настрої цивільного населення стосовно переселенсько-депортаційних процесів;
- протидію польського та українського підпілля.

Об'єктом дослідження є польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр., а **предметом** – побутове життя населення до та після депортації.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1944-1946 роки.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Закерзоння та західних областей УРСР.

Наукова новизна полягає у комплексному дослідженні багатьох аспектів даної проблеми.

Джерельна база дослідження включає опубліковані документи та спогади очевидців, які дають змогу критично та об'єктивно висвітлити дану тему. Варто відзначити, що одними з найбільших спеціалізованих публікацій

джерел є збірник документів із серії «Польща-Україна в 30-40 роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб», другий том якої присвячений виключно документам, які стосуються депортації 1944-1946 рр., а також тритомна збірка «Депортації: західні землі України: кінець 30-х — початок 50-х рр.: документи, матеріали, спогади», упорядником якої є Юрій Сливка. Саме ці праці дають можливість ознайомитися із документами тих часів та на основі них провести самостійний об'єктивний аналіз поданої інформації.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ТРАНСФЕРУ

Після Другої світової війни до території сучасної Польщі відійшли українські етнічні землі – Підляшшя, Надсяння, Лемківщина та Холмщина – які отримали спільну назву Закерзоння. Етимологія цього терміну сягає часів Першої світової війни, коли Міністр закордонних справ Британії Джордж Керзон запропонував здійснити українсько-польське розмежування за етнічним принципом. При встановленні кордону після 1945 року його було збережено, але з деяким відступом на користь Польщі, що й призвело до переселенсько-депортаційних акцій українців та поляків.¹

Якщо говорити про становище українського населення напередодні трансферу, необхідно звертати увагу на асиміляційні процеси, які проводив польський уряд. У міжвоєнні роки тут було створено ряд структур, метою яких було здійснення ополячення. Зокрема це політичний Комітет Ради міністрів у справах національних меншин до складу якого входили: прем'єр-міністр, міністри внутрішніх, військових і закордонних справ, віросповідань і рільництва. Як допоміжний орган було створено комісію розвитку східних земель завданням якої було підготовка відповідних документів, які стосувалися національної та господарської політики “східних кресів”, в тому числі розробка методів асиміляції українського населення. Ополячення стосувалося й релігійного аспекту: у листопаді 1934 року польський митрополит Діонісій створив Комісію для перекладу православного богослужіння на польську мову.²

¹ Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2011. Т.1. С. 47

² Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2014. Т.2. С. 211

У листопаді 1937 року Люблінський комітет видав розпорядження що передбачало в трьох річний період усунути з громадського життя ворожих елементів тобто тих які ототожнювали себе з українською національністю.

Характерною ознакою українсько-польських відносин напередодні війни був наступ польської влади на права православних українців Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині. Останні, окрім жорстоких репресій, були ще й свідками цілеспрямованого та жахливого руйнування церков. Не лише православне українське населення, а й поляки рішуче протестували таким діям з боку польського уряду, але натомість влада Другої Речі Посполитої планувала нові асиміляційні акції. У міру своїх можливостей що православні священники займалися реконвертизмом - поверненням до православ'я, після чого кого серед населення значно зріс рівень національної самосвідомості: вони відверто почали говорити про те що є не лише православними але й такими ж переконаним українцями. Для того щоб не отримати звинувачення антидержавній діяльності вони наголошували на законності своїх дій, оскільки фактично працювали над створенням парафій Польської православної церкви.³

Ю. Макар зазначав про те, що українці, які мешкали на території Холмщини та Підляшшя у період 1918-1938 рр. намагались укріпити свою культурну ідентичність та боролись за встановлення конституційних прав. За допомогою історичної пам'яті вони були переконані у тому що на цих землях вони є корінним народом який через певні політичні аспекти став національною меншиною. Через своє складне становище саме православна церква стала для українців важливим чинником самозбереження який був здатний об'єднати національну ідентичність та релігію і лиш сприяти їх культурному розвитку.⁴

³ Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2011. Т. 1. С. 375

⁴ Там само. С. 381-382

Несприятлива ситуація в який опинились українці Холмщини та Підляшшя у міжвоєнний період демонструвала небажання польського уряду зважати на важливі соціально-правові потреби етнічної спільноти. Політика Другої Речі Посполитої була спрямована на асиміляцію українців з поляками. Для її реалізації було залучено не тільки державні але й громадські господарські військові та релігійні інституції. Натомість, такі організації українців на цих територіях були ліквідовані в середині 1930-х років. Масовий втрат вони зазнали в соціокультурному середовищі, які в роки Другої світової війни тільки зросли. Український вчений Володимир Кубійович дав таку оцінку становищу українців на території Холмщини та Підляшшя у міжвоєнний період: «Ніякий інший край не зазнав таких великих національних втрат упродовж такого короткого часу, ніде інде не підпали після під таку сильну польонізацію, ніде інде не зустрічали ми такої маси денаціоналізованих селян (калакутів), як саме тут. Додаймо до цього, що польський натиск ніде не був такий сильний, як тут, а опір населення був радше пасивний... Ніде польські впливи не були такі сильні, а ми такі слабкі, як саме тут. Ніде також не були поляки такі агресивні...».⁵

Відродження культурно-національного життя українців було неможливо здійснити без власних кадрів. Це було ускладнено тим, що низка професій за часів Польщі українцям була заборонена, а освітній закон 1924 року взагалі ліквідував українські школи, навіть приватні. До початку Другої світової війни територія східної Польщі налічувала близько ста утраквістичних шкіл. У більшості випадків предмети викладалися польською мовою, а вчителями могли бути лише поляки. Та після німецького вторгнення останні самостійно покинули школи, а в ряді випадків їх прогнали місцеві українці через профнепридатність.⁶

⁵ Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2011. Т. 1. С. 383

⁶ Там само. С. 416-417

Відродження національної свідомості українців Холмщини та Підляшшя вимагало залучення найширших верств населення, в пріоритеті була молодь. Для вирішення даного питання існувала необхідність підвищити рівень розвитку народної освіти. З метою розробки програми культурно-освітніх заходів і планів розвитку шкільництва на найближчий період з ініціативи голови УЦК В. Кубійовича 16-17 березня 1940 року відбувся український культурно-освітній з'їзд, а в квітні того ж року – загальний з'їзд, в якому взяли участь представники всіх українських комітетів. Внаслідок цього були створені Українські освітні товариства (УОТ) та відповідні референтури. До їх функцій входило формування шкільної мережі, кадрове та освітнє забезпечення, а також організація дозвілля школярів у канікулярний період. Станом на 1943 рік в Люблінському воєводстві налічувалося 528 освітніх товариств, які охоплювали всю територію етнічної України.⁷

Підписання угоди про «евакуацію» радянська сторона коментувала досить своєрідно з погляду «турботи» про українців Закерзоння: «Угода стала прекрасним розв'язанням проблеми про національну меншину в Польщі і була продиктована дружніми стосунками між двома слов'янськими народами. Витікаючи з доброзичливих стосунків між українським і польським народами, взаємна евакуація населення повинна була сприяти подальшому поглибленню дружніх відносин між ними і підготовляла ґрунт до непорушності нових державних кордонів між Радянською Україною й демократичною Польщею.»⁸

Визначальною була і думка польського етнічного населення, яке мешкало на території УРСР. Той факт, що на це звертають увагу всі, від кого залежав повоєнний радянсько-польський кордон, тому радянські органи держбезпеки пильно стежили за громадською думкою поляків.⁹

⁷ Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2011. Т. 1. С. 416-417

⁸ Сергійчук В. Проблеми переселення українців з Польщі та поляків з України в 1944-1946 роках. С. 2.

⁹ Пронь Т. Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944-1946 рр.). З архівів ВУЧК. 2012. №1 (38). С. 135-136

Домовленості Великої трійки в ході Тегеранської конференції про міжнародне визнання лінії Керзона радянсько-польським державним кордоном, їх підкріплення угодою від 26 липня 1944 року між ПКНВ і урядом СРСР не давало гарантій для останнього, що це питання не буде підніматися на Ялтинській конференції 1945 р., де було передбачено легітимізувати державний кордон із Польщею. Для уникнення проведення плебісциту, радянська влада вирішила використати УРСР, щоб добровільно або напівдобровільно переселити етнічних поляків із Західної України. Це відповідало інтересам усіх союзників. Ще у ході Тегеранської конференції Рузвельт поставив питання Сталіну: «Чи можна буде організувати у добровільному порядку переселення поляків з території, що відійшла до Радянського Союзу?» - на що отримав ствердну відповідь.¹⁰

Але переселення польського етнічного населення не було настільки простим, наскільки цього очікували лідери трьох держав. Заважали не тільки «технічні» складнощі, а й опір самих поляків, підпілля та екзильного уряду в Лондоні, які різко негативно ставилися до ідеї проведення державного кордону між СРСР та Польщею по лінії Керзона. Стереотип про те, що Й. Сталін не цікавився думкою населення щодо насущних питань розвіюють численні архівні документи, доповіді, тощо. Референдум дійсно не проводився, оскільки це було не тільки не на часі, але й дуже небезпечно у воєнних умовах. Як українці, так і поляки були проти переселень через ряд причин. Для прикладу, у спецдонесенні П. Бурмака йдеться про початки масових грабежів з боку АК. Останні заявляли, що «...українці, які проживають на території Польщі, будуть вигнані в СРСР «голими»...». Саме через небезпеку терору з боку аківців, українське населення не поспішало заявляти про бажання переселитися. Щодо поляків, у доповідній записці О. Михайлова йшлося про те, що «...Радянське керівництво дало вказівку на

¹⁰ Пронь Т. М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуалітету людської цивілізації XXI століття. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Т. 104. Вип. 91. Історія. С.134

місяцях ні в чому не допомагати польському населенню під час евакуації...щоб вони залишили все майно тут, для подальшого користування СРСР...». Існували тези і про те, що «...бандерівці ріжуть поляків, а більшовики змушують нас різати українців...». Такі настрої серед польського населення панували здебільшого через успішні антиевакуаційні заклики АК. Поляки хотіли, аби територія, де вони проживають, відійшла до Польщі, адже за їх переконаннями, справжній польський уряд ніколи б не прийняв іншого рішення.¹¹

Натомість, серед польського етнічного населення існували й думки про необхідність і важливість переселення. Це було викликано, перш за все, страхом перед репресіями, радянськими методами господарювання, та рядом інших причин. Одними із перших на переселення погоджувались родини військових, які доволі часто були позбавлені житла. Були й такі, хто давно хотів переїхати подалі від кордону вглиб Польщі. Саме ця частина поляків нетерпляче чекала завершення підготовки до масового переселення, бо «...ми їдемо в рідну Польщу...де на нас чекають...». Радянські органи держбезпеки ставилися до таких заяв з особливою обережністю, оскільки підозрювали, що найпершими воліють виїхати саме ті, хто причетний до підпільної діяльності. За добу до відправки ешелонів списки «переселенців» обов'язково перевірялися.¹²

На основі розповідей очевидців Г. Виноградська виділила такі поєднання обставин та умов існування переселенців безпосередньо під час здійснення депортаційних акцій переважно сільського населення:

1) населення не попереджують про дату виселення; село оточують польські або радянські військові підрозділи, відрізаючи шляхи втечі; воєнізовані групи

¹¹ Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 2: Переселення поляків та українців: 1944—1946. Варшава—К., 2000. С. 220-261

¹² Пронь Т. М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуалітету людської цивілізації ХХІ століття. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Т. 104. Вип. 91. Історія. С.146-147

заходять у кожную садибу; сповіщають про часовий відрізок (здебільшого 2 години) для збирання найнеобхідніших речей; брутально (часто з людськими жертвами у разі опору) виганяють з садиби; конвоюють до залізничної станції;

2) через велике скупчення на залізничних станціях тих депортованих, хто не мав власних підвід для продовження переїзду власними силами, а також свідоме затягування видачі документів польською місцевою владою переселенці по декілька тижнів просто неба за осінньо-зимових погодних умов очікують на подальший переїзд, не маючи змоги повернутися додому — села розграбовані, а то й спалені поляками, на тих, хто повертається, в багатьох випадках чекає фізична розправа з боку польських шовіністів. У необладнані товарні вагони вантажать по декілька сімей разом з майном і худобою;

3) залізничне транспортування на цей період було заплановане на віддалені східні і південні терени України. Лише небагатьом вдається під час короткочасних зупинок на території УРСР вивантажитися у безпосередній близькості до українсько-польського кордону чи в західних (Львівській, Тернопільській) областях. Переважна більшість транспортується на Схід.

4) залежно від рівня матеріального достатку на момент виселення, а саме: від наявності власного транспорту — підвод та тягової сили, а також конкретних обставин (власної винахідливості, поблажливості конвоїрів) щодо можливості уникнути залізничного транспортування на Схід, частина переселенців Перемищини оселяється близько до кордону — у Мостиському, Яворівському та інших прикордонних районах. При цьому, навіть маючи документи на поселення відповідно до ступеня близькості до великих міст (згідно з інструкціями селян мали переселяти в села, містян — у міста, мешканців приміських зон — у приміські зони і т. д.), багато з надсянців нехтували можливістю пошуку кращих умов проживання (кращих хат, ближче

до міста чи в місті тощо), оскільки вважали, що це тимчасово і сподівались на повернення додому.¹³

У кінці липня – на початку серпня 1945 р. було остаточно сформульовано польську національну політику по відношенню до українців на десятиліття. Польський уряд став перед вибором: визнати право українського народу залишитися в Польщі на умовах повної рівноправності і поваги до національних прав, чи, порушуючи принципи добровільності, в певних умовах, виселити його силою. Визначальним у виборі другого варіанту стало прийняття польськими комуністами сталінської моделі національної політики і примусове переселення, запровадження принципу колективної відповідальності, – ось засоби вирішення проблем національних груп.¹⁴

У відношенні до українського питання подіяли також додаткові фактори, які з часом вплинули на прийняття репресивної моделі національної політики. Антиукраїнські настрої з часом перестали панувати виключно в ендецькому (національних демократів) середовищі. Дуже швидко погляди на новий територіальний порядок на сході повинні були викликати невдоволення в українському питанні, як в середовищах правих, так і польських лівих сил. З вересня 1945 р. уряд Польщі, ігноруючи заяви, прийняті на Варшавській конференції, скерував на заселені українцями території три дивізії піхоти, метою яких стало проведення примусового виселення українців з Польщі в СРСР. На переселенську акцію свідомо направили підрозділи війська Пілсудського, сформованого з поляків, які були вихідцями із минулим східних воєводств Речі Посполитої, особливо з Волині. Переважна більшість українських делегатів, які брали участь в конференції були заарештовані, а пізніше їх виселили з Польщі. Організовані ними українські комітети ліквідовані. Це привело до знищення єдиної легальної репрезентації

¹³ Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих).

¹⁴ Харкевич Н. Українсько-польські переселенські акції 1944-1946 рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 462–469

української громадськості і тим самим до виникнення зовсім іншої розстановки¹⁵

Існує твердження, що примусово виселяли тільки так українців, які були в ОУН і УПА або сприяли “бандерівцям”. Усіх підозрюваних в участі в УПА дійсно виселяли далеко за межі України. Однак, сам масштаб депортацій цілком заперечує наведене твердження. Оскільки викорінювали не лише окремі категорії людей, а усіх без винятку українців і т. зв. змішані сім’ї із сотень сіл і містечок. Важливий аспект – неоднорідність настроїв населення західних земель. Наприклад, якщо змішані українсько-польські сім’ї на Холмщині були звичайним фактором, то в Надсянні – винятком. В окремих регіонах, наприклад, в західній Лемківщині, на час виселення оунівців не було. Однак це не завадило польським військовим загнати українців у вагони. Таким чином, у час переселенських акцій політичні погляди ніхто не брав до уваги. Польщу “чистили” від українців, а УРСР – від поляків.¹⁶

Після того, як УПА стала оберігати українців Закарпаття від виселення, авторитет українського підпілля серед українців ще більше зріс. УПА залишалася єдиною силою, на яку могли розраховувати налякані польськими і радянськими воєнними люди. Безумовно, що відсутність українського представництва, визнати яке в силу лівих поглядів зобов’язаний був польський уряд, було дуже корисним для останнього з точки зору мети його національної політики. Це полегшувало уряду ігнорування невідповідними для нього методами політичного регулювання, одночасно оправдуючи адміністративні і репресивні дії. Порушення принципу добровільності дозволило виселити в період з вересня 1945 р. до липня 1946 р., до завершення дії угоди про обмін населення між Польщею і СРСР, понад 260 тис. українців. Усього в рамках акції до СРСР було переселено 482 661 особу. Уникнути цього вдалось, у

¹⁵ Харкевич Н. Українсько-польські переселенські акції 1944-1946 рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 462–469

¹⁶ Там само.

відповідальності з офіційними статистичними підрахунками, які проводилися переселенською комісією, з 239 сім'ям, 14 325 особам. Згодом виявилось, що ці дані є применшеними приблизно на 140 тис. осіб. Таким чином, метою переселенських акцій 1944–1946 роках було встановлення нових державних кордонів і створення моноетнічних держав. Причин такому процесу було багато, однак враховувались інтереси політичної верхівки, а прагнення людей ігнорувалися. Важливо підкреслити, що якщо перший етап переселень носив добровільний характер, то наступний здійснювався, у більшості випадків, силовими методами. Усвідомлення того факту, що на території Польщі залишилася невелика, але компактна українська спільність, яку неможливо пересилити в СРСР, привело до оформлення чіткої подальшої концепції.¹⁷

¹⁷ Харкевич Н. Українсько-польські переселенські акції 1944-1946 рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 462–469

РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Перші транспорти з українським населенням прибули до УРСР на початку листопада 1944 року і лише в грудні того ж року – з польським населенням до Польщі. Масові перевезення населення в обох напрямках розпочалися ще в умовах війни з нацистською Німеччиною, коли можливості використання транспортних засобів у цивільних цілях були обмеженими. З настанням зими кількість бажаючих значно скоротилася, що змусило неодноразово продовжувати терміни евакуації, а в подальшому зробити її примусовою.¹⁸

Для того, аби «підштовхнути» українське населення до переселень влада почала закривати українські школи, а учителів, які отримали дипломи в часи німецької окупації, не брали на роботу в місцевостях, де були створені початкові польські школи.¹⁹

У планах розміщення переселенців у південних областях передбачалось використати колишні німецькі колонії, населення яких було вивезене ще на початку війни. Проте, на час переселення деякі з колоній були спалені (як, наприклад, у Дніпропетровському приміському районі), інші були зайняті військовими частинами для підсобних господарств (як у Щорському районі), захоплені іншими організаціями. Частина будинків виявилась заселеною як місцевими колгоспниками, так і різними прибулими людьми, які втратили житло під час війни. Навіть офіційній статистиці констатувалось, що майно колоній постраждало, спалене. У Владавській сільраді 47 сімей переселенців були розміщені в руїнах спалених будинків. У колгоспі «Піонер» у спалених будинках було розміщено 35 сімей. Таким самим було розселення у Балашівській і Богданівській сільрадах¹. У Чернігівському районі в 13 німецьких колоніях на обліку був 601 будинок. З них 179 були зайняті

¹⁸ Савчук І. Соціально-побутові аспекти адаптації переселених українців із Польщі у Волинську область УРСР (1944-1946 рр.)

¹⁹ Там само.

колгоспниками, 12 передані різним організаціям, а у 210 оселили прибулих переселенців. Такою була офіційна статистика. Насправді ж ситуація була значно гіршою. В 15 німецьких колоніях було розміщено всього 94 сім'ї переселенців, яким було надано 29 будинків. Часто сільради просто не контролювали заселення вільних будинків. У колгоспі ім. Кошового Межевського району в колишній німецькій колонії близько 20 будинків були зайняті людьми, які не мали на це жодного права. Без постійного господаря, будинки руйнувалися. У той же час, 16 сімей переселенців були підселені тут до одиноких колгоспників похилого віку. Житлова невлаштованість була не єдиною проблемою і бідною переселенців. Щодо нихчинились свавілля і беззаконня. У довідці про пільги переселенців наводились приклади їх порушення. У 1945 р. бували випадки, коли переселенцям на 2-й – 3-й день прибуття на нове місце вручали повідомлення про здачу державних обов'язкових поставок. Переселенець Мазур прибув у травні 1945 р. в с. Катеринівку Синельниківського району. Відразу ж йому вручили зобов'язання на поставку продукції тваринництва за 1945 р. Мазур відмовився, сказавши, що до травня він вже сплатив поставки в Польщі. Після цього райуповноважений описав у нього корову і свиню, щоб їх вилучити. Лише після втручання начальника відділу розселення В. Медини опис майна був ліквідований.²⁰

Відносини переселенців з представниками колгоспного керівництва нерідко складались як конфліктні. Голови колгоспів не бажали визнавати особливого статусу прибулих, разом з тим вони намагались використати майно переселенців, особливо привезену ними худобу, для потреб колгоспу, а іноді й для власних, не рахуючись з тим, чи вступили переселенці до колективного господарства, і часто не маючи для цього жодних підстав. Переселенці привезли з собою немало худоби. У довгій дорозі вони всілякими

²⁰ Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності. С. 1

способами намагались годувати й доглядати худобу. Були навіть випадки, коли люди відставали від поїзда через те, що виходили подоїти корову, напоїти коня. На місцях поселення, опинившись без садиб, вони як господарі найбільше нарікали на неможливість утримувати худобу і птицю, скаржились, що селяни, у яких переселенці опинились на квартирах, не хочуть терпіти привезених тварин. У скаргах вказувалось, що свиней і курей доводиться тримати в клітках, корів селян виганяють з хлівів, а керівництво колгоспів нічим не допомагає. Нерідко голови колгоспів просто хотіли покращити своє господарство за рахунок майна переселенців. У колгоспі «Хлібороб» Солонянського району голова прямо заявив: «Ви нам непотрібні, нам потрібні ваші коні, вас сюди ніхто не звав і не буде захищати». У Хортицькому районі голова колгоспу «Красное знамя» забрав у переселенців, до речі не членів колгоспу, трьох коней. У колгоспній стайні від поганого догляду вони здохли. Переселенці не одержали за них ніякої компенсації. У колгоспі «Червоний комунар» Охтирського району голова Баранник поставив коней переселенців у колгоспну стайню, а коли селянам потрібно було привезти дрова, не дозволив їхвзяти⁸, чим викликав законне обурення. Така ж ситуація склалася в колгоспі ім. Фрунзе Синельниківського району. Переселенці здали коней в колгосп, а голова жодного разу не дозволив їх використати колишнім власникам – навіть привезти соломи на паливо. Коней погано доглядали, несвоєчасно годували та поїли. Голова колгоспу Тищенко заявив: «Коні не ваші, а колгоспні і ви за них не хвилюйтеся». У колгоспі ім. Енгельса Чкаловського району стався аналогічний випадок. Голова не дав коней для поїздки на млин, щоб змолоти зерно, і заявив переселенцям, що коні вже не їхні, погрожував судом, якщо їх будуть називати своїми. Вражає один випадок, детально описаний перевіряючим господарське становище переселенців, котрого також обурило несправедливість районного керівника щодо селянина. Переселенець А. Матюх, поселений в колгоспі ім. Сталіна Котовського району, привіз з собою з Польщі гарного коня. Після вступу в колгосп його

успіли. Селянинові важко було розлучатися з улюбленим конем, але він не скаржився. Після роботи приходив до колгоспної стайні, доглядав за конем, голубив його. Так тривало до того часу, поки голова райвиконкому не побачив цього коня і не виміняв його в колгоспі для себе¹⁰. Це вже вкрай обурило А. Матюха, він став скаржитися, але чи повернув собі коня – невідомо.²¹

До самоуправства додавались образи і знущання. У Запорізькій області в колгоспі ім. Уральського полку Куйбишевського району місцеві колгоспники на чолі з головою Александровим відкрито говорили переселенцям: «Нащо ви сюди приїхали, ми і без вас обійдемося». У колгоспі ім. Сталіна Запорізького району голова Євстаф'єв побив 75-річного переселенця Гаца за те, що він не дав свою корову на польові роботи. В іншому випадку голова сільради заявив переселенцям: «Щоб я вас жодного в церкві не бачив». Жінки-переселенки скаржились на те, що без жодної причини їх сварять «матом». Самоуправство, неповага не сприяли адаптації переселенців на нових місцях. Все, з чим зустрілися переселенці, йшло врозріз з їх уявленнями про господарювання і власність. Селянину-господарю призвичаїтись до колгоспної системи було вкрай важко. Більшість переселенців працювали в колгоспі, але категорично відмовлялись вступити в нього, заявляли, що хочуть вести своє господарство. Чутки про життя в колгоспах поширились аж до Польщі і кардинально змінили ставлення до вибору місця переселення. З середини 1945 р. більшість прагне оселитися в західних областях УРСР. На зборах переселенців у одному з сіл Полтавської області було вирішено переїхати в Рівненську область. Селянка Ю. Стельмашук заявила, що краще вмерти, ніж вступити в колгосп. Дружина переселенця І. Махомета сказала: «Краще б нас у Польщі побили, ніж ми приїхали сюди». На зборах в с. Постець Пирятинського району Полтавської області Павло Вольчак прямо заявив про намір повернутися: «Коли мені не

²¹ Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності. С. 1-2

дадуть вагона, не дадуть пропуск, я піду пішки. Правду я кажу, громадяни?» І всі хором загукали: «Так, так». Голова сільради с. Мачухи про настрої 15 родин переселенців доповідав у 1945 р.: «Радянською владою незадоволені усі».²²

Переселенці всіляко намагались відстрочити вступ до колгоспів, при цьому, коли вдавалось – продавали коней і худобу. У Миколаївській області селяни, розміщені в колишній німецькій колонії Ландау, полишали свої місця і власними засобами їхали, як зазначалось в документах того часу, «у невідомому напрямку», а саме – у західні області. Більшість переселенців, які опинились у південних та східних областях України, усіма правдами і не правдами намагались переїхали в західні області, де ще існувало одноосібне господарство. Дехто намагався повернутися до Польщі. Вдавалось це лише одиницям. Всі інші були затримані на кордоні. Переселення сотень тисяч людей, непросте й драматичне вже через його вимушений, недобровільний, а часто й просто насильницький характер, потребувало значних коштів, серйозної матеріальної допомоги, їх не було і не могло бути в Україні наприкінці війни та у повоєнний час. Окрім того, переселенці опинились у соціально несприятливій обстановці. Колгоспна система в південних та східних областях не залишала місця одноосібному господарюванню і виключала звичний для українців, які проживали в Польщі, уклад життя. Погіршувала ситуацію байдужість місцевих органів влади.

Найгострішою проблемою побутового облаштування евакуйованих з Польщі українців було забезпечення їх житлом. Вона вирішувалася кількома шляхами: підселення до місцевого населення; заохочення індивідуального житлового будівництва засобами кредитування, відпуск будівельних матеріалів за пільговими цінами; поселення у будівлі, що потребували

²² Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності. С. 2-3

значного ремонту; передача у користування з наступним оформленням прав власності будинків, які вивільняли польські родини, котрі евакуювалися до Польщі.²³

Розв'язування житлового питання ускладнювалося кількома причинами: кількість прибулих українців чисельно перевищувало поляків, яких переселяли на територію Польщі. Найбільше це відчувалося в південних районах Волині; небажання поляків виїжджати з надією припинення евакуації; захоплення місцевим населенням житлового фонду, який був покинутий поляками; прибуття 1946 р. великої кількості втікачів зі східних областей.²⁴

Н. Данилиха називає основні причини сповільнених темпів побутової адаптації 1944-1947 рр. переселенців із Польщі в УРСР:

- відсутність потрібної кількості житлових приміщень у багатьох районах, куди прибували переселенці;
- масова втеча переселенців із східних областей України у західні восени 1945 р.; це ускладнювало не лише побутове облаштування, але і працевлаштування;
- великі втрати житлового фонду внаслідок збройного протистояння 1943-1944 рр.;
- небажання поляків евакуюватись із України, через що багато переселенців тривалий час проживали у будинках разом із господарями або поселялись у непридатних для проживання будівлях;
- запровадження грошового розрахунку за проживання в наданих переселенцям житлових приміщеннях;

²³ Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності. С. 3

²⁴ Там само. С. 3

- факти масового руйнування будинків переселенського фонду місцевими жителями, а також передача багатьох таких будинків різним установам та організаціям;
- відмова переселенців поселятись у будинках репресованих чи депортованих українських родин;
- вимоги переселенців, щоб їх поселяли саме у польські будинки;
- природне небажання українців із Польщі розселятись у північних районах Рівненської області;
- вимога оплатити різницю вартості будинків у місцях поселення з вартістю залишених у Польщі (за документами);
- відсутність у багатьох переселенців відповідних документів на залишені в Польщі майно та землю.

У наступні роки маємо численні постанови Ради Міністрів і Відділу переселення про термінове закінчення розрахунків із переселенцями свідчили про складність і незавершеність урегулювання життєвих труднощів останніх.²⁵

Як вже було згадано вище, переселенці, які не мали опису полишеного в Польщі майна, опинилися у вкрай важкому становищі. Вони були змушені придбати будинок із державного фонду у кредит строком на 7 років. Затягувався процес розрахунків із тими переселенцями, котрі вчасно подали всі документи і яким районні фонвідділи мали сплатити різницю. Масовим явищем на Рівненщині та Волині була відмова від розрахунку грошима і закріплення натомість за переселенцями чеських будинків.²⁶

²⁵ Данилиха Н. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950 роках (на матеріалах західних областей України: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2007. С. 89-91

²⁶ Там само. С. 98

Варто зазначити, що уряд УРСР вже ж турбувала ситуація з відсутністю житла у переселенців, оскільки на 1947 рік планувалося масштабне будівництво нових будинків, призначених спеціально для них. В загальному, проблема облаштування житлом вирішувалася в основному шляхом передачі у власність колишніх житлових будинків переселених поляків, однак вирішення цього питання ускладнював той факт, що прибулих українців було значно більше, ніж переселених поляків.²⁷

²⁷ Данилиха Н. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950 роках (на матеріалах західних областей України: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2007. С. 98, 174-175

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИКО ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ТРАНСФЕРУ НАСЕЛЕННЯ

9 вересня 1944 р. у Любліні від імені уряду Української РСР і за вказівкою із Москви М. Хрущов підписав з головою Польського Комітету Національного визволення Е. Осубкою-Моравським «Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських з території УРСР». Згідно з угодою, взаємне переселення великих мас людей, мало бути проведене в термін з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. Офіційно переселення чи виселення називалось евакуацією «...добровільною, і тому примус не може бути ні прямо, ні посередньо...». Сторони Угоди брали на себе зобов'язання надати переселенцям, які прибували до їхніх країн, грошові позики в сумі 5 000 радянських рублів або ж еквівалентну суму в польських злотих. Кожному евакуйованому дозволялося перевозити з собою продукти харчування, господарський реманент, побутове майно загальною вагою до двох тонн та гроші до 1000 рублів, а селянам також їхню худобу: коней, корів, овець, свиней, домашню птицю тощо. Житлові і господарські будівлі, полишені переселенцями, земля, ліс, луки, угіддя, та окремо посіви підлягали опису та внесенню в необхідні для евакуації документи з тим, щоб після їх пред'явлення за місцем прибуття переселенці могли отримати відповідну компенсацію, тобто двір, житло, землю або грошову суму, чи матеріальну компенсацію. За кожний залишений за місцем попереднього проживання гектар посіву переселенець мав одержати на місці прибуття чотири центнери зерна.²⁸

В історичній літературі до цього етапу вживаються різні терміни - від обміну населенням до депортації - які за своєю суттю дуже відмінні. У цьому зв'язку звернемося до "Інструкції по здійсненню угоди між урядами УРСР і

²⁸ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 88

національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР" від 1944 р. У документі, яким керувалися на практиці, не йдеться про обмін чи депортацію населення: вжито терміни «евакуація», «евакуйовані».²⁹

Дослідник І. Білас виділяє три політичні аспекти, які, на нашу думку, цілком могли бути мотивами здійснення взаємних обмінів населенням. По-перше, це підґрунтя ідеологічного тоталітаризму, тих імперій, які були сформовані на території євразійського континенту. Теоретичне обґрунтування цієї політики свого часу давали ще В. Ленін і Й. Сталін. Згідно з їхніми описами вона фактично втілювалася в карально-репресивних методах, які освячувалися постановами ВКП(б), а пізніше Комуністичної партії. Ще один аспект, який описує Білас – більшовицьке гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Виходячи з цього, кінцевою метою були не тільки народи, до яких застосовували «евакуації», а, перш за все, оволодіння всім світом. Звідси маємо і третій аспект – будь-якою ціною поглинути інші території задля розширення імперії.³⁰

Дослідник Є. Місило виділив кілька етапів у процесі здійснення депортацій на основі угоди 1944-го.³¹

15 жовтня – кінець грудня 1944

Добровільний характер переселень. 19 899 переселенців (5 035 родин), переважно мешканці українських сіл Холмщини й Грубещівщини, спалених частинами АК і Селянських батальйонів улітку 1944 року. (Превентивні заходи для «активації» волі до виїзду: 24 серпня 1944 року – ліквідація українського шкільництва в Люблінському воєводстві, декрет ПКНВ про

²⁹ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 88-89

³⁰ Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект. Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 33-36

³¹ Яременко В. 75-х роковина депортації українців у 1944-1951 рр. Режим доступу: <https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>

земельну реформу від 6 вересня 1944 року позбавив українців права на землю, що парцелювалася. Українцям, що виїздили до УСРС, обіцяли наділи до 15 га).³²

Січень - серпень 1945

Остання група добровільних переселенців виїхала навесні 1945 року. Це були мешканці Лупківського й Дуклянського перевалів, які дуже постраждали під час бойових дій.

13 лютого 1945 року Рада міністрів Тимчасового уряду ПР прийняла рішення про безумовне стягнення з населення, яке зареєструвалося, але ухиляється від виїзду з УРСР, натуральних поставок за 1944-1945 роки. Польська влада ініціювала прикликання до війська й включення до штрафних батальйонів усіх чоловіків-українців призовного віку, які не записалися на виїзд.

В лютому – березні 1945 року починаються антиукраїнські збройні акції польського підпілля й частин Корпусу внутрішньої безпеки. Убивства українського населення в Березівському, Холмському, Грубешівському, Любачівському, Перемиському, Сяноцькому й Томашівському повітах сприяли зростанню кількості тих, хто бажав виїхати. Напади здійснювали під гаслами «Українці за Сян». Польська комуністична влада не чинила протидії цим злочинним акціям.³³

Кількість переселених січень – квітень 1945 – 113 633 осіб (30 145 родин), травень – кінець серпня 1945 – 96 153 особи (24 464 родини). Від початку акції до цього моменту переселилося 229 685 осіб (59 644 родини).

На серпень плани переселенської акції зазнали повного краху . До Польщі нелегально почали повертатися вже переселені українці, яких переселили у 1944 році.³⁴

³² Яременко В. 75-х роковина депортації українців у 1944-1951 рр. Режим доступу: <https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>

³³ Там само

³⁴ Там само

22 серпня 1945 року Владислав Кернік, міністр громадської адміністрації, скликав надзвичайну нараду, в якій взяли участь генерал Владислав Корчица, шеф Генерального штабу Війська польського, командири 3-ої, 8-ої й 9-ої дивізії піхоти, шефи воєводських управлінь громадської безпеки в Любліні й Ряшеві. На нараді прийняли рішення про скерування в район Перемишля, Ліська й Любачева згаданих піхотних дивізій із завданням переселити українців до УРСР.³⁵

Вересень – грудень 1945

3 вересня 1945 року піхотні дивізії почали депортацію українців із Ліського, Любачівського, Перемиського й Сяніцького повітів. Примусові дії війська поширилися й на інші повіти Ряшівського й Люблінського воєводств. У цей час примусово виселили 81 806 осіб (22 854 родини).³⁶

УПА, як єдина сила, що могла протидіяти переселенню цивільного населенню, розпочала спалення сіл місцевості, звідки виселяли українців. Ці відплатні акції тільки поглибили ситуацію. Комуністична влада отримала додатковий аргумент для проведення депортацій, а військові – для застосування репресій проти цивільного населення, яке нібито сприяло УПА.³⁷

Січень – червень 1946

У січні – березні проведена паціфікація українських сіл, жителі яких не бажали добровільно лишати домівку. Свого апогею подібні заходи досягли в с. Завадці Морохівській Сяноцького повіту. Тут 25 січня 1946 року солдати II батальйону 34 піхотного полку ВП знищили 56 мешканців.³⁸

5 квітня створено Оперативну групу «Ряшів» під командуванням генерала бригади Яна Роткевича, яка підпорядкувала всі військові частини й надавала всебічну допомогу переселенським комісіям. 26 квітня начальник Генштабу

³⁵ Яременко В. 75-х роковина депортації українців у 1944-1951 рр. Режим доступу: <https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>

³⁶ Там само

³⁷ Там само

³⁸ Там само

ВП генерал Стефан Моссор наказав командирам ОГ «Ряшів», Люблінського і Краківського округів до 15 червня 1946 року виселити 14 045 українських родин (понад 60 000 осіб), які ще лишалися на територіях, що були зоною проведення депортацій. Для досягнення мети збільшили число родин для виселення протягом однієї доби зі 100 до мінімуму 500 на 1 дивізію.³⁹

Порушення засад добровільності дозволило в період із 1 січня до 15 червня 1946 року депортувати 252 422 українців (47 190 сімей). Вже після припинення дії угоди, 26 червня 1946 року, польські військові насильно виселили з єпископського палацу в Перемишлі й передали радянським органам ординарія греко-католицької Перемисько-Сяноцької єпархії владикау Йосифата Коциловського. Наступного дня до СРСР відправили майже всіх членів греко-католицького капітулу, більшість із яких ув'язнили й відправили до таборів. У цій фазі акції Військо польське апробувало насильницьку схему виселення, яку потім точно була відтворена під час проведення акції «Вісла».⁴⁰

Загалом за період від 15 жовтня 1944 року до липня 1946 року депортували за польськими даними 480 305 осіб (122 450 родин). З Краківського воєводства – 21 776 осіб, Ряшівського – 267 790, Люблінського – 190 734. З УРСР до Польщі переселили 787 674 осіб (742 453 поляків та 33 105 євреїв). В радянських документах – 482 109 осіб (122 545 родин).⁴¹

До Білоруської РСР переселили 35 961 особу (10 882 родин), відмовилося виїхати 100 861 білорус (22 667 родин), щодо білорусів не застосовували примусового військового виселення. Найменше з Польщі переселили литовців – 14 осіб. У той же час до Польщі з Білоруської РСР переселили 231 152 особи (72 511 родин), 169 244 особи (69 794 родин) з Литовської РСР.

Попри закінчення депортаційної акції, викликані угодою 1944 року, поляки продовжували складати списки на українців, що ще лишалися в Польщі та не

³⁹ Яременко В. 75-х роковина депортації українців у 1944-1951 рр. Режим доступу: <https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само

полишали спроб повністю зачистити територію від українців. Невдалі спроби поновити виселення до УРСР спричинили до того, що почала переважати ідея виселення українського населення у інші, віддалені від території УРСР, регіони Польщі.⁴²

Як свідчить перший пункт інструкції, евакуація населення мала відбуватися за етнічно-територіальним принципом. З повітів Польщі до УРСР евакуювалися громадяни української, білоруської, російської і так званої русинської національностей, які проживали у Холмському, Грубешовському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемиському, Ліському, Замостівському, Білоградському, Владовському повітах. «Евакуації підлягають лише ті з перелічених вище громадян, які висловили своє бажання евакуюватися...».⁴³

З території УРСР, за інструкцією, евакуювалися «...всі поляки і свреї, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., які проживають у західних областях УРСР і які бажають переселитися на територію Польщі...». Евакуація мала відбуватися з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. Проміжок часу з 15 вересня по 15 жовтня 1944 р. визначався для складання списків як попередній переселенців. Списки склалися згідно з інструкцією, як за письмовою, так і за усною згодою глави сім'ї, що створювало на практиці широке поле для зловживань, бо у списки заносили і тих людей, які не давали згоди на переселення. Після підписання Угоди в областях України проводились облік польського населення, що мало підлягати евакуації, а також реєстрація тих, хто „добровільно" зголошувався ще за тиждень на виїзд. У Волинській області до підписання Угоди, на 1 вересня 1944 р., було обліковано 41,8 тис. поляків. У Рівненській станом на 15 грудня 1944 р. підлягало переселенню 14,5 тис. сімей, або ж близько 50 тис. осіб. У

⁴² Яременко В. 75-х роковина депортації українців у 1944-1951 рр. Режим доступу: <https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>

⁴³ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С.-89

Львівській області до 5 грудня 1944 р. було обліковано 44 832 польські родини, або ж 162 229 осіб, які підлягали евакуації, в тому числі у Львові 24 180 родин (84 681 осіб).⁴⁴

Угода про взаємне переселення українців з Польщі до радянської України, а поляків і євреїв із Західної України до Польщі. Пропагуючи принцип добровільності Угода передбачала і ряд пільг для евакуйованих на територію УРСР українців, які повинні були зробити для них сам процес переселення заходом абсолютно безболучим, а саме: з них будуть списані всі недоїмки, які лічаться за ними; повернення зданого урожаю у тій же кількості; всі господарства звільняються в 1944 р. і 1945 роках від усіх грошових податків та страхових платежів; видання грошової позики в розмірі 5000 крб. на дане господарство; евакуйовані будуть розміщені за їхнім бажанням в окремих будинках або в колгоспному господарстві, або будуть наділені землею для ведення одноосібного господарства в розмірах не менших, ніж ті, які вони залишили, але не більше 15 гектарів на одне господарство. Термін подачі заяв встановлювався до 15 жовтня 1944 р., з тим щоб не затягувати переїзд до настання зимових холодів.⁴⁵

Насправді процес переселення затягувався з осені 1944 р. до осені 1946 р. з численними поневіряннями, втратою та покаліченням життя, знущаннями і трагічністю долей сотень й тисяч українців. На підставі вищевказаної Угоди було створено по два від кожної держави Головні представництва з евакуації, штаби яких знаходилися у Любліні (Польща) і Луцьку (УРСР). Очолювали їх головні уповноважені урядів з евакуації громадян. Від Української РСР представництво у Любліні очолив тодішній заступник наркома харчової промисловості УРСР М. Підгорний. Головне представництво у Луцьку, на яке покладались обов'язки організації і проведення евакуації польських громадян

⁴⁴ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 89-90

⁴⁵ Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки).

з території західних областей України, очолював В. Цоколь. З боку польського уряду на дані посади були призначені З.Беднаж, який разом з відповідним апаратом знаходився в Любліні, а в Луцьку – Я.Вольський. В їх розпорядження входили районні представництва (або повітові в Польщі). Всього на території Польщі на початок евакуації 20 вересня 1944 р. діяло 11 апаратів районних уповноважених, які знаходились в повітових центрах Польщі: Холм, Грубешів, Томашів, Любагуб, Ярослав, Перемишль, Лиски, Замостьє, Красностав, Білгорай, Володава. Після вигнання німецький військ із території Польщі, виявилась необхідність у створенні додаткових пунктів в Санокському, Ярославському, Ново-Сангському і в Горлицькому повітах, де проживала компактно значна кількість українців. Однак, фактично, на 1 березня 1945 р., окрім перерахованих 15-ти повітів, було виявлено ще 10 повітів (загалом 25 повітів із 40), де компактно проживало українське населення⁴. Із польської сторони на 1 листопада 1944 р. був укомплектований лише Луцький апарат районного уповноваженого. Звертає на себе увагу посада першого заступника головного уповноваженого уряду УРСР, який мав у своєму розпорядженні відповідний додатковий адміністративний апарат. Такі посади обіймали: у Любліні – заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР, полковник державної безпеки Т. Кальник; у Луцьку – начальник відділу НКВС УРСР, полковник держбезпеки М. Гребченко. Аналогічні посади були введені при кожному районному представництві, які обіймали кадрові працівники НКВС. З боку Польщі на посаду заступника був призначений капітан безпеки С. Пізло. Вже 4 грудня 1944 р. Кальник в листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка доповідав, що “практика роботи по евакуації українського населення з території Польщі показала, що серед населення, яке бажає евакуюватися, є багато антирадянського і українсько-націоналістичного елемента. Цей елемент хоч і зараз репресованим не може бути, але вимагає оперативного обслуговування (якраз зараз на території Польщі) з тим, щоб по місцю розселення легше було б оперативно його

обслужити. Введення по штату заступників районних уповноважень не в змозі займатися оперативно-чекістською роботою в силу перевантаження іншою роботою, пов'язаною з евакуацією. Тому прошу ввести в штат другого заступника районного уповноваженого із числа референтів” 6 . В архівах збереглися безліч документів, з яких видно, що працівники НКВС кожні 10 днів подавали доповідні про політичні настрої українського населення, яке переїжджало до України, виявляючи в першу чергу учасників українських націоналістичних організацій і особливий наголос робився на виявленні оунівського активу і його подальшому фізичному знешкодженні. Так під контролем були більш-менш великі зібрання, збори українського населення, абсолютна перевірка (а в разі потреби знищення) усіх поштових надходжень як тих, котрі виїжджали на Україну так і тих, котрі вже оселилися тут.⁴⁶

Реєстрація польських сімей на виїзд до Польщі продовжувалася практично аж до часу завершення переселень. Наймасовішим був виїзд польського населення з Тернопільської області, в якій до 1 жовтня 1945 р. зареєструвалися і одержали евакодокументи для виїзду в Польщу 76 177 сімей (226 952 особи). Так само протягом усього часу депортації тривало уточнення які підлягали виїзду кількості поляків, з Дрогобицької та Станіславської областей.⁴⁷

Неодноразово коригувалися строки виконання Угоди від 9 вересня 1944 р., так як стало цілком очевидним, що завершення депортацій до 1 лютого 1945 р. неможливе. Переселення поляків з Західної України розпочались тільки у грудні 1944 р. та січні 1945 р. У зв'язку з тим, що з 87,7 тис. поляків Львова, станом на 5 грудня 1944 р., виїхало лише 946 чол., сторони домовилися продовжувати термін виконання Угоди до 1 травня 1945 р. Цей термін виявився нереальним. М. Хрущов звернувся до прем'єр-міністра Тимчасового

⁴⁶ Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки).

⁴⁷ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 89-90

уряду Польської Республіки Е. Осубки-Моравського з пропозицією перенести дату завершення взаємної евакуації населення на 1 серпня 1945 р. Складність проведення масового переміщення значної кількості людей призвела до чергового переносу строку до 15 січня 1946 р. В липні 1946 р. було проголошено про виконання Угоди від вересня 1944 р.⁴⁸

Як з радянського, так і з польського боку було проведено елику організаційну, виконавсько-силову, агітаційну, перевізну, охоронну роботу. Вже 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польського населення з території Української РСР», якою було передбачено створення необхідних виконавських структур, визначено області прийому переселенців з Польщі, а також намічено інші заходи на виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. Було сформоване Головне представництво Уряду УРСР у Любліні на чолі з М. Підгорним та в Луцьку на чолі з О. Цоколем. Тимчасовий Польщі сформував представництво Головного уповноваженого ПКНВ У Луцьку на чолі з В. Вольським та в Любліні на чолі із З. Бендажем. На польському боці були створені евакорайони в кожному з повітів, з яких передбачався виїзд українців (у Холмі, Грубешові, Томашові, Замості, Красноставі, Білгораї, Влодаві, Сяноку, Ясло, Новому Сончі, Горлиці). В західних областях УРСР евакорайони було створено в Луцьку, Ковелі, Володимирі, Рівному, Дубно, Львові, Бродах, Кам'янці-Бузькій, Золочеві, Раві-Руській, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Ходорові, Тернополі, Чорткові, Крем'янці, Станіславі, трохи пізніше у Чернівцях. Заступниками державних уповноважених на рівнях державному та евакорайонів були офіцери органів НКДБ або відповідної польської служби безпеки.⁴⁹

⁴⁸ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 90

⁴⁹ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 90-91

У розпорядженні названих структур для евакуації населення були відповідні збройні підрозділи та цивільні службовці. Як правило, уповноважені як Уряду УРСР, так і ПКНВ виконували свої функції в тісному контакті з партійними органами та державними органами влади. Створені з обох сторін кордону розпочати свою діяльність з 15 жовтня 1944 р. евакоструктури мали на виконання Угоди протягом 1944-1946 рр., за підрахунками польського автора Єжи Кохановського, з УРСР у Польщу було передбаченого Угодою від 9 вересня 1944 р.⁵⁰

Майже повсюдно переселенців, доставлених до залізниці, тижнями і місяцями тримали під відкритим небом в очікуванні поїздів, деякі місцеві органи влади влаштовували перевірку вантажів переселенців і вилучали з них цінні речі. Цікаво, однак, що нападів бандерівців на польських переселенців радянські органи не фіксували.⁵¹

Недосконала організація переселення призводила до різноманітних непорозумінь - вселення у хати і двори поляків, які виїхали, українських переселенців з Польщі, в результаті чого виникали побутові інциденти. Виїжджаючим полякам доводилось зазнавати різних митарств на пунктах збору переселенців біля залізничних колій, де вони очікували своїх поїздів тижнями й місяцями.

Евакуаційні структури, партійні і радянські органи обласного масштабу чимало робили для того, щоб, з одного боку, швидше провести евакуацію, з другого, - якимось полегшити умови переїзду. Для вибивання так званих поїздів – «вертушок» підключались обкоми партії. Керівники областей залучали до організації виїзду поляків лояльно налаштованих представників польської громадськості, організовували наради і збори груп польського населення. Вже на початку 1945 р. було створено Союз польських патріотів в СРСР. 13 лютого

⁵⁰ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С.91

⁵¹ Там само. С. 97

1945 р. голова Львівського обласного правління Союзу польських патріотів професор Мазур просив секретаря обкому партії І. Грушецького направити делегацію Союзу патріотів для в Польщу попереднього ознайомлення з проживання евакуйованих зі Львова поселення і умовами для поляків, а також ввести до складу делегації представників польської інтелігенції та робітників.⁵²

Польські підпільні структури намагалися паралізувати діяльність лояльно налаштованих до радянської політики поляків. 8 лютого 1945 р. заступник голови Львівського Союзу польських патріотів доктор медичних наук Владислав Белінський, розкриваючи отриману нібито з Любліна бандероль, загинув від вибуху, а його дружина була поранена. Стало відомо, що командування АК постановило таким чином покарати тих поляків, які підписали звернення до польської інтелігенції і народу із закликом будувати нову Польщу в Польщі. Львівські поляки коментували вбивство як акцію підпілля ендеції. У відповідь на це вбивство радянські каральні органи заарештували 41 поляка за підозрінням у приналежності до АК та інших підпільних груп. Дані акції не вплинули на хід евакуації польського населення з Західної України, хоча, безумовно, посіяли сумнів у багатьох прихильників радянської влади.⁵³

Важливе значення для розв'язання багатьох труднощів евакуації польського населення 13 західних областей мала українсько-польська зустріч у Києві 20 вересня 1945 р. за участю С. Грабського, М. Хрушова, Д. Мануїльського та ін. На зустрічі було вирішено:

- продовжити термін евакуації до 31 грудня 1945 р.;

⁵² Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 97-98

⁵³ Там само. С. 98

- створити у Львові Комітет сприяння евакуації поляків з 30 чол., склад якого повинен бути затверджений головою Львівського облвиконкому;
- дозволити Комітетові сприяння відправляти до Польщі в кількості 25 чол. делегації від різних груп населення для визначення місць переселення й інформувати переселенців про умови життя на нових місцях розселення;
- сприяти виділенню необхідної кількості поїздів –«вертушок» Львів-Сілезія для безперервного перевезення евакуйованих;
- надати право зареєстрованим до 31 грудня 1945 р. жителям Львова евакуюватися навесні 1946 р., а для від'їжджаючих взимку забезпечити теплі вагони;
- на львівському вокзалі побудувати барак для підльвівських переселенців;
- польським і українським селянам дозволити дво- і триразовий перетин границі для перевезення речей возами;
- священикам (ксьондзам) дозволити вивезення речей культового призначення.⁵⁴

Не зважаючи на шалений опір евакуації польського антирадянського підпілля, небажання маси польського населення залишати місця свого постійного проживання, труднощі евакуації сотень тисяч родин з майном і пожитками, з кінця 1945 р. для більшості поляків евакуація перестала бути дилемою: виїжджати чи не виїжджати. Звичайно, і в першій половині 1946 р. залишалось чимало поляків, які за всяку ціну намагалися уникнути евакуації. Але основна маса польського населення змирилася з неминучістю виїзду в Польщу.⁵⁵

⁵⁴ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С.98-99

⁵⁵ Там само. С.99

Переселення українців з Польщі почалось дуже поспішно 15 жовтня 1944 року, ще до закінчення війни і до укладення договору між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон. Тому ця акція депортації українського і польського населення була протизаконною, що не відповідала міжнародним правовим актам.⁵⁶

10 серпня 1946 року заступник головного уповноваженого уряду УРСР В.Коваленко надіслав секретарю ЦК КП(б) України Д. Коротченку і міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанту Т. Строкачу доповідну записку «Про підсумки евакуації українського населення з території Польщі і диверсійно-теротистичні прояви з боку антирадянських елементів». У ній зазначалося, що робота з евакуації населення була розпочата в кінці вересня 1945 року і акінчилася 2 серпня 1946 року. За даними місцевих органів польської влади, на території евакорайонів Польщі було взято на облік 125949 українських родин, або 497 682 особи, з яких було евакуйовано в УРСР 122 454 родини, або 482 109 осіб. Це становило 97,2 відсотка родин, тобто 96,8 відсотка населення. Вони були розселені майже по всіх областях УРСР.⁵⁷

Найбільше їх знайшло притулок у західному регіоні України: у Тернопільській (41 105 родин, або 173 360 осіб), Львівській (14 815 родин, або 56 866 осіб), Дрогобицькій (8 043 родини, або 33 445 осіб), Волинській (6 498 родин, або 2 346 осіб), Станіславській (5158 родин, або 19 749 осіб) та Рівненській (відповідно 4 682 родини, або 17 102 особи). Всього в західному регіоні оселилось 80 301 родина, або 322 868 осіб. Решта (42 153 родини, або 80 301 особа) була переселена східні області України (Ворошиловградську, Сталінську, Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку, Одеську,

⁵⁶ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 99-100

⁵⁷ Там само. С. 99-100

Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Полтавську, Сумську та інші, які пізніше масово і самовільно переселялися в західні області України.⁵⁸

Станом на осінь 1946 року у своїх домівках ще залишалось близько 150-160 тисяч українців, яким вдалося сховатися в лісах під час депортації або втекти зі збірних пунктів.⁵⁹

Залучення війська до переселенської акції 1945-1946 р. не дало бажаного результату. Наприкінці 1946 р. в південно-східних повітах Польщі ще перебувало до 200 тис. українців, які категорично відмовлялися виїздити в УРСР, та й радянська влада не погоджувалася їх приймати. Окрім цього, українські села Холмщини, Надсяння і Лемківщини становили соціальну й економічну базу ОУН і УПА. В цій ситуації польські владні структури розпочали розробку плану примусового виселення українців на західні і північні землі Польщі. Важко впевнено сказати, хто й коли вперше запропонував таке вирішення української проблеми в Польщі. Однак це аж ніяк не є наслідком загибелі генерала К. Сверчевського, який потрапив під кулі українських повстанців 28 березня 1947р. Смерть віце-міністра національної оборони лише розв'язала руки тодішні польським властям. Уже наступного дня після цього інциденту політбюро ЦК ПРП прийняло рішення про примусове виселення і розпорошене поселення українців та змішаних родин на західних землях. Після опрацювання відповідних переселенських інструкцій 24 квітня 1947 року Президія Ради Міністрів Польщі прийняла рішення про переселення за допомогою війська українців в рамках акції "Вісла".⁶⁰

Переселенська акція вплинула на соціально-демографічну ситуацію, оскільки ускладнювалася істотним перевищенням планового прийому прибулих. Згідно з постановою уряду УРСР від 5 травня 1945 р., план для

⁵⁸ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. С. 100

⁵⁹ Там само. С. 101

⁶⁰ Там само. С. 101-102

Волинської області становив 5500 родин із-за Бугу (так називали депортованих з Польщі), яких передбачалося розселити у таких районах: Берестецькому – 200 родин, Голобському – 300, Горохівському – 300, Ківерецькому – 1500, Сенкевичівському – 500, Торчинському – 300, Теремнівському – 200 у тих приміщеннях, які залишалися порожніми після виїзду поляків. До початку 1946 р. із Волинської області було переселено 20432 польські родини, серед них у сільській місцевості проживали 10974, а у містах – 9458. Натомість до 10 червня 1945 р. сюди прибуло лише 2000 родин. Навесні наступного року складено додатковий план прийому – 3200 переселенських родин; тоді на Волинь їх прибуло 2305.⁶¹

Переселенська акція вплинула на соціально-демографічну ситуацію, оскільки ускладнювалася істотним перевищенням планового прийому прибулих. Згідно з постановою уряду УРСР від 5 травня 1945 р., план для Волинської області становив 5500 родин із-за Бугу (так називали депортованих з Польщі), яких передбачалося розселити у таких районах: Берестецькому – 200 родин, Голобському – 300, Горохівському – 300, Ківерецькому – 1500, Сенкевичівському – 500, Торчинському – 300, Теремнівському – 200 у тих приміщеннях, які залишалися порожніми після виїзду поляків. До початку 1946 р. із Волинської області було переселено 20432 польські родини, серед них у сільській місцевості проживали 10974, а у містах – 9458. Натомість до 10 червня 1945 р. сюди прибуло лише 2000 родин. Навесні наступного року складено додатковий план прийому – 3200 переселенських родин; тоді на Волинь їх прибуло 2305. На кінець переселенської акції тут розселилося 8863, з яких 6183 були плановими, та 2680, котрі прибули з інших областей. Ці дані значно перевищували число родин переселених, що фігурувало у підсумковому звіті Головного

⁶¹ Трофимович В., Трофимович Л., Савчук І. Депортовані з Польщі українці на Волині в 1944– 1950-х рр. Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944– 1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. С. 260-262

уповноваженого уряду УРСР про виселення українців із Польщі, де вказувалася цифра. Уже станом на 15 вересня 1946 р. в області налічувалося 12139 родин, серед них планово прибуло – 6817, самовільно з інших західних областей – 119, зі східних – 5203. А через три місяці того ж року тут перебувало вже 13086 господарств переселенців, які розселилися у 26 районах. Попри примусовий характер репатріації українців, на території південно-східних воєводств Польщі, за приблизними даними, на кінець 1946 р. їх залишилося біля 200 тис. Тому, не зважаючи на офіційне закінчення переселенської акції у липні 1946 р., міграційні процеси продовжувались і в 1950-ті рр., що засвідчено документально та спогадами прибулих.⁶²

Одним із небезпечних для радянської влади наслідків переселення народів стала поява у східних областях України груп, що представляли Організацію українських націоналістів або співчували їй. Незважаючи на утиски і переслідування українців у міжвоєнній Польщі, вони змогли зберегти свою національну ідентичність. Їхня національна свідомість не дозволила відмовитися від рідної мови, культури. Антипольська пропаганда, вихваляння радянського способу життя вплинули на частину українського населення в Польщі, викликали очікування полегшення свого становища як у матеріальній, так і духовній сферах. Зіткнувшись із свавіллям і байдужістю чиновників на місцях, українські переселенці охочіше відгукувалися на агітаційну діяльність членів ОУН. Щоправда, на рахунок цієї організації відносили будь-який спротив заходам радянської влади. Оунівці своєю діяльністю сприяли національному й соціальному самовираженню переселенців, вносили чіткість у їхні вимоги й організованість.⁶³

Перший сигнал про активізацію антирадянського руху в східних областях УРСР внаслідок переселення українців з Польщі органи МДБ УРСР

⁶² Трофимович В., Трофимович Л., Савчук І. Депортовані з Польщі українці на Волині в 1944– 1950-х рр. Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944– 1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. С. 262-263

отримали в 1945 р. Його суть полягала в тому, що керівники ОУН використали переселення для поширення своєї діяльності на східних теренах України. На початку 1946 р. нарком державної безпеки УРСР С. Савченко доповідав Москву, що протягом грудня 1945 р. - січня 1946 р. у західних областях України викрито 222 організовані групи, а в інших – 14.

РОЗДІЛ IV. РЕАКЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ НА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-ДЕПОРТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ 1944-1946 РР.

В офіційних документах, якими регулювалися різні аспекти проведення переселення, в тому числі характер переселенських процесів та безпосередні організаційні дії місцевих чиновників, чітко і недвозначно вказується, що евакуації підлягають лише ті, хто виявив своє бажання евакуюватися, і що евакуація є добровільною, тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано. Відповідно до підписаної угоди організацію транспортування переселенців брав на себе уряд УРСР: він мав забезпечувати транспортом поляків, що переселялись до Польщі, та українців, що покидали її. Однак фінансові витрати, пов'язані з переїздом евакуйованих від пункту переселення до пункту призначення, і всі витрати, пов'язані з евакуацією, покладалися відповідно на кожну з договірних сторін⁹. Люди повинні були мати змогу забезпечити себе всім необхідним в дорозі, а після прибуття на обране (а не примусово призначене) нове місце проживання обов'язково мали забезпечуватися житлом, землею, отримати компенсацію відповідно до залишеного вдома майна. Але не так сталося, як гадалося. Вже у жовтні-листопаді 1944 р. на ім'я народного комісара внутрішніх справ СРСР та у місцеві наркомати надходять численні таємні доповідні записки та повідомлення про вкрай незадовільний стан організації переселення, про відверте ігнорування польськими місцевими органами влади виконання своїх обов'язків щодо своєчасного надання необхідних документів та коштів на організацію транспортування українців. Отже, саботаж із боку місцевої влади був одним із чинників, який гальмував темпи добровільного етапу переселення. А ще й цілком природне небажання покидати рідну землю, нажите майно і їхати у «совецьку» дійсність, про яку вже було відомо багато негативного (репресії, Сибір, голод, колгоспи...) Крім того, наполегливо не

рекомендувала переселятися і УПА, у лавах якої перебували сини чи дочки практично з кожної родини.⁶⁴

4.1. Настрої цивільного населення щодо «евакуації»

Сподівання урядів СРСР та Польщі щодо позитивного сприйняття населенням звістки про переселення були марними. Українці, котрих мали відправляти до УРСР, не хотіли виїжджати рівно так само, як і поляки. Українське населення категорично не хотіло сприймати кордонів, про які домовилися держави між собою. Наприклад, населення Галучкова заявило: «Ми не бажаємо не тільки їхати, але й слухати, нам нікуди їхати, у нас Україна тут.». Священника с. Гломча представники влади намагалися використати для проведення агітації за переселення. У відповідь він почув: «Ви можете їхати, а в нас батьківщина тут і їхати ми не збираємось, наш український кордон має бути до Криниці.», - тобто в крайньому населеному пункті в передгір'ях Татр, поблизу Кракова.⁶⁵

На нашу думку, іншої реакції від населення годі було очікувати, що підтверджують спогади очевидців.

На час проведення евакуацій Ганні Романів був 21 рік. Її з родиною у 1945 році переселили у с. Товстенке, що нині на Тернопільщині. Ганна так описує ці події: «Вони повідомляли, що будуть переселяти, то були розмови, дуже організували, то страшне було. 1945 року нас переселили. І найгірше, що "все залишайте". Нас десь місяць часу перевозили. Бо поки до кордону довели, потім від кордону почали їхати і їхати, а вони нас везли до Росії. Але наші керівники в поїзді побачили, що то колгосп, тоді затормозили поїзд і стали, і "де ви нас везете" - "в Росію", а "ми не хочемо". Вони подивилися, що запротестували люди і давай назад вертатися

⁶⁴ Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). С. 244

І ви подумайте, таку хату ми поставили, дерев'яна хата така. Тато був у Франції, 1930 року поїхав до Франції. А 1938 приїхав, то вже хата була готова. Мені було 15 років, як тато приїхав, але я з мамою все робила, всю господарку. І ви подумайте, ми все зрихтували, город такий, та поле було, було 5 гектарів землі, ліс був свій, все. А то прийшли і забирайтеся.»⁶⁶

У 1992 році Ганна вирішила відвідати село, в якому мешкала до евакуації: «..Обійшла там свою обітацію. Нас чотири сестри їздили до Польщі. Ми мали документи, звідки ми, там дзядзьо похоронений, бабка похоронена, татові батьки. І нам дозволили їхати переглянути те все. Та й ми собі поїхали. Все впізнали, але поляки наш будинок розібрали і вивезли в іншу область, побудували собі будинок культури з нашого дому.»⁶⁷

Катерина Суходольська потрапила в останню хвилю переселення, у 15-річному віці дівчинка із сім'єю переїхала до Хоросткова. Довгий час їхнє селище Висоцько не торкалась хвиля депортації, але одного дня у село заїхали військові поляки. Катерина пригадує, що це було якесь свято, «...люди з церкви йшли, тут прилітає хтось і каже: "Ходіть, бо акція приїхала вивозити". Мама прийшли з церкви, а вже фіра стоїть, два поляки з автоматами і так ми аж на станцію до Радимна. За дві години мали зібратися. А я кажу мамі: "Мамо, а вони будуть нас стріляти? Мамо, ну що ж то буде?" А мама казала, що не будуть стріляти.»⁶⁸

Катерина згадує, що поляки, які їх супроводжували «..були якісь добрі..» через те, що, коли вони минали своє поле, її тато попросив зупинити фіру, щоб накосити трави для корови, і отримав згоду. У будинку, який надали для їхньої сім'ї, було «..все голо, не мали, що їсти...ходили на спиртзавод, крали бараболю змерзлу, ячмінь і пекли паляниці, а з бараболі терли тертюхи..»⁶⁹

⁶⁶ Скинуті під голе небо. Спогади українців про депортацію з Польщі". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/special-projects/migration/>

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

Стефанія Угура також була переселена із Висоцька до Хоросткова, але у значно меншому віці – 7 років. Із жахом згадує поїздку у потязі, бо ледь не втратила молодшу сестру Ольгу: «...Все, що могли взяти на фіру, те і взяли. Діти і колиска, бо Ольга (молодша сестра) була мала, і скриню. А у вагоні, як ми їхали, поставили скриню, а на скриню такий ще сундук, а колиску під скриню. Всі спали на підлозі, а мама десь вночі прокинулася і думає: "Треба взяти Ольгу біля себе". Вона взяла, витягнула її з колиски і поставила біля себе, а за якийсь час, як тормознув поїзд, той сундук зі скрині та й у колиску впав. Ну і що було б, якби мама її не забрала...». ⁷⁰

Стефанія розповідає про те, що по приїзду в Хоростків її сім'я два тижні чекала, доки нададуть житло, пізніше поселилися в stodolі однієї польської родини, які мали виїхати, але якимось чином залишилися. Після цього вони нарешті отримали житло, одразу мали поле. У будинку разом із нею мешкало 9 людей. У 1947 році Стефанію та її родину застав голод, але вони зуміли вижити. ⁷¹

До того ж Хоросткова у 1945 році приїхав і Петро Кучвара. Чоловік пригадує, що по приїзду «... поселили нас на польську хату, а там ще поляк жив зі своєю дружиною, десь тиждень часу, вони були бездітні. А та полячка була якась добра жінка, то ще різне пекла і давала нам їсти. Приїхали сюди, а тут нічого, а там залишили хату. Поляк, який жив на тій хаті, мав свій город і своє поле. Той, хто поселився на його хаті, тому переходило його поле. Ми прийшли в ту хату, то вона глиняна була, та ще й соломою накрита. А потім то все забрали в колгоспи. Все забирали: коня забрали і фіру, мали дві корови, то одну забрали. А тих, хто був заможніший вивозили на Сибір. Мама моя потім їхала під німецький кордон, до своєї мами. А свого села, то навіть не виділа близько. Його поляки розібрали, навіть церкву розібрали.

⁷⁰ Скинуті під голе небо. Спогади українців про депортацію з Польщі". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/special-projects/migration/>

⁷¹ Там само.

Нас тут називали вошивими лемками. А самі були вошиві, не мали тут нічого ті люди. Вони тут туалетів не мали, поза хату бігали. Лемки ви паршиві, ви вошиві казали.»⁷²

Про примусовий характер «евакуації» згадує Ярослав Лятошинська: «Переселили нас примусово. 22 квітня 1946 року прийшли в хату і заявили, щоб до двох годин ми були зібрані. Хто не мав транспорту (фіри), той взяв, що міг у руки і так виходив з хати. У супроводі конвою нас відвезли на залізничну станцію і там у наказовому порядку реєстрували на переселення у Радянській Союз...».

Люди до останнього трималися свого, але і про всяк випадок готувалися, щоб виселення не заскочило зненацька. Як згадує Стефанія Мелешко (1940 р. нар.), с. Ямна Долішня: «Чутки про виселення вже були, бо чітко пам'ятаю, як мама сушила хліб, і в хаті завжди було пів-мішочка сухарів... Навколо нас росли сосонки, ялинки. Декілька разів, коли була чутка про виселення, ми втікали в ліс. З кіньми, коровами, і брали з собою ці сухарі. В лісі було багато таких, що повтікали. Корови там доїли, і ми їли розмочені сухарі з молоком... Якось під вечір приїхало польське військо. В хату зайшло багато солдатів. Носили вечером мене і мого братика — йому було 2 роки — по руках, бавилися нами. Чітко пам'ятаю, як мама плакала і скубала кури, горіла піч. Мама готувала їжу в дорогу. Рано мама сильно плакала, бо солдати поїли всі кури, нам не залишили нічого, а вони реготали. Не знаю, яка година була, ми збиралися в дорогу. Так як ми мали воза і коней, то батько через ніч зробив накриття на віз, постелив там сіна, взяли перину, подушку, трохи якогось одягу, кілька каструль, і я з братом і бабусюю вміщалися в цій будці, на половині воза. Ззаду лежав сушений хліб, декілька мішечків, напевно із зерном і картоплею. Поляки нам дозволили взяти тільки 1 коня і 1 корову [а в господарстві цієї сім'ї було 2 коней, дві корови і молодняк]. Це було 14 жовтня

⁷² Скинуті під голе небо. Спогади українців про депортацію з Польщі". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/special-projects/migration/>

— Покрова. Ми виїхали на дорогу, а там вже йшли люди з дітьми малими і старенькі з клунками в руках, на плечах, йшла худоба, їхали вози. Люди сильно плакали. Добре запам'ятала, як при дорозі був город і росла ще капуста. Дві жінки сильно голосили і цілували головки капусти. Так ми дійшли (хто доїхав) до Риботич. В Риботичах почалася реєстрація, там всі під голим небом і осіннім дощем пробули аж 2 тижні. Люди чужі і тато мій спали і ховалися від дощу під возом. Доїли корову і їли сушений хліб. На другий день прибуття до Риботич батько подумав, що, може, дадуть йому поле, а він залишив дуже добрий плуг. Батько сідає на коня і їде в село. В селі вже було повно поляків з других сіл (а наше село було повністю українське). На нашому дворі вже стояло 2 вози: один загрузений меблями, другий — зерном... Поляки були з села Грозови. Як батько приїхав на подвір'я, то солдат приклав до нього зброю і з криком до нього «Що ти хцеш єще кабане»¹⁸. Батько подумав, що приїхав собі по смерть. Але на крик вискочив їхній командир, що в нас ночував, і скомандував кинути зброю. Сказав батькові: «Ти є тут господар, і за чим ти вернувся, то візьми собі, навіть якщо це вже на возі». І так батько перевіз плуг, яким користувався до кінця свого життя. Переїхали ми границю, їхали і йшли від села до села, і там, де найшли дах над головою, поселялися сім'ї, а решту йшли далі. Ми переїхали Тернопільську, Львівську область і аж оселилися в Дрогобицькій області, в селі Берездівці. Коли приїхали, в Берездівцях вже був сніг. В одній хаті (якщо це не стодола) першу ніч ночувало кілька родин. Ранком пішли шукати житло. Тепер мені страшно: найшли хатинку в повному розумінні без вікон і дверей. Декілька днів закривали діри снопами і дошками, які дали добрі сусіди, бо йшов сніг. А потім з головою сільради відібрали у місцевих жителів, які зняли завчасу рідні двері і вікна, і так перезимували ще з однією сім'єю в цій хатинці. А весною знайшли окреме житло. Зима була холодна і голодна — перша зима після війни. Місцеві люди самі були бідні, але були добрі люди, ділилися чим мали. Переселенці цю зиму жебрали. Бо треба було прогодувати скот і себе. Так як в мого батька був кінь і віз, то нам

не прийшлося жебрати. Він заробляв ним харчі, одяг і корм для худоби. Навесні нам виділили землі, і життя пішло своїм чередом. А в 1948–49 рр. колгоспи землю відібрали. Реєстрація залишеного майна велася по документах, але між людьми йшли чутки, якщо хто залишив багато майна, то тебе вивезуть на Сибір. Тому свідомо дехто не представляли всього майна і реєстрували значно менше. До таких відноситься і мій батько. Дуже мені шкода своєї бабусі (їй тоді було 56 років), яка померла від простуди в 1945 в грудні, а могла б ще жити, якби були ліки, лікарі і умови до життя. Так часто плачу на її могилі. А друга бабуся і діди залишилися лежати в рідній землі в Ямні Долішній».⁷³

Ольга Филипчак (1915 р. нар.), с. Кобильниця Руська згадує про депортацію так: «Почали виселяти українців з прадідівських земель на Україну, а поляків у Польщу. А щоб то виглядало законно, створена більшовиками українська комісія їздила від села до села записувати на добровільне переселення. Люди не хотіли кидати свою землю. Тоді почала діяти акція: поляки окружували українські села, убивали людей, села палили. А в нас в Кобильниці 15 лютого 1945 р. пізно вечером польські бандити з Великих Очей [село неподалік] під проводом вуйта Вільчинського напали на приходство і на очах мами убили отця Согора, а 27 чи 25 лютого того ж року рано перед осьмою годиною поляки (військо) окружили село зі всіх сторін, витягали сплячих ще молодих мушин, у хаті на очах рідних убивали. Селом пішов жах! По селі чути було стріли, крики і плач. До нас був вліз якийсь польський старшина, поставив маму, Юстину, і мене під стіною і хотів вбити. Але наган йому поламався, і він дуже проклинав. Аж прийшов якийсь жовнір і покликав його. А ми втікли з хати і ховались поміж дим і стріли... Бродилам в крові по кістках, бо кров змішалася з водою. Наша хата залишилася сплюндрована, а їсти не було що. Були змушені виїздити фірами до «раю»...

⁷³ Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих).

Приїздили до нас з Великих Очей і рабували, що ще лишилося... так нас кожного дня і полякипартизани, і москалі обкрадали. Наші берегли нас, головню вночі, й остерігали перед приходом ворогів. Я втікала через вікно, а всі ми виходили на вулицю до наших. І таке життя тяглося три тижні... А потім приїхали фіри, і ми поїхали в незнане життя. Переїхали через село Глиниці, де була кордонна застава, піднісся дерев'яний шлябан, і ми опинились в Краківці, вже в Радянськiм Союзi. Підводи завезли нас до села Домажир, скинули у якійсь stodолі, і ми там перебували. Жодна влада нами не цікавилася. Тоді вуйцьо Геньо сам вибрався до Львова, де створено був переселенчий уряд. За кілька день ми переїхали до села Підбірці. З нами переїхали 30 наших родин. Дістали хлопську польську хату. Мама хоріла. Вуйцьо ходив до Винник, працював у заготконторі. Приносив по декілька бульб в кишені, а ми ходили на штреку збирати вугілля. У Винниках вуйцьо пізнав якогось Юркевича, якого брат був вїтом у селі Кривчиці, і запропонував нам переїхати до Кривчиць, близько біля Львова. Ми погодилися. Ми дістали з мамою учительські посади у школі в Кривчицях і щоденно ходили до школи.»⁷⁴

Цивільні поляки Львівщини були переконані, що для переселення було обрано досить невдалий час, оскільки на той час Польща не була остаточно звільнена від німців. Існували тези про те, що «...Радянський Союз...хоче знищити поляків та євреїв, посадити їх у поїзди і прямо направляти в Німеччину. Деякі погляди були аж надто радикальними. «Нас хочуть послати за Сян, а ми туди не поїдемо, оскільки Львів був польським містом і буде. А, якщо почнуть виселяти силою, то буде різня, і ми вас усіх переріжемо», - заявила мешканка міста Львова Септинська.»⁷⁵

Небажання поляків виїжджати із західного регіону України підкріплювалося затягуванням початку роботи польських уповноважених на

⁷⁴ Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих).

⁷⁵ Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.). Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 29-30

місяцях. Якщо Луцький райапарат уповноваженого був укомплектований на 1 листопада 1944 р. то лише наступного дня відповідні працівники із польської сторони виїхали для комплектування апаратів райуповноважених в Ковелі, Рівному, Володимир-Волинському та Львові. Більшість поляків негативно віднеслась до люблінської угоди. Не вірячи нинішньому польському уряду і, визнаючи тільки польський еміграційний уряд у Лондоні, вони сподівалися, що по закінченню війни їхня держава залишиться в межах кордонів вересня 1939 р. Так, професор Львівського політехнічного інституту Здислав Паздр заявляв: «Договір про переселення дискредитує ПКНВ як безавторитетний заклад. Комітет не мав права заключати такого роду договір, так як ні в якому разі не представляє більшість поляків». Жителька м. Луцька полька Кренгель: «Хто в Польщу не поїде, того буде вивезено радянською владою в Сибір. Але ми всерівно сюди повернемося. Польща цієї землі не віддасть». В м. Самборі в квартири поляків були надіслані листівки такого змісту: «Поляки. Велика Держава буде займати територію до кордонів 1939 року. Нікуди не виїжджайте з насиджених місць. Будьте вірними синами Великої Польщі».⁷⁶

Окрім того, частина польського населення вже прижилася на Україні і не бажала переїжджати в Польщу. Так, житель Монастирська, Ровенської області Домбровський говорив: «Навіщо ми поїдемо в Польщу, коли тут у нас є своє господарство, земля, тут жили наші батьки і діди, а що буде в Польщі – невідомо». Тому із числа зареєстрованих 44 тис.800 польських сімей в Тернопільській області на 15 листопада 1944 р. в районну комісію було подано лише 752 заяви, в більшості з яких – це сім'ї, члени яких знаходились в польській армії і мали високі військові чини»⁹. Зрив осіннього переселення змусив М.Хрущова запропонувати голові ПКНВ Є.Болеславу в листі від 27. XI. 1944 р. продовжити термін подання заяв на переселення до 15 січня, а евакуацію закінчити до 1 березня 1945 р. Звертає на себе увагу той факт, що

⁷⁶ Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки).

порозуміння в цьому питанні радянського і польського державного керівництва співпало з розгортанням на території Польщі справжнього терору проти українського населення польських збройних формувань із-за бездіяльності, а то й підтримки їх з боку офіційної влади і застосування репресивних методів проти польського населення на території західних областей УРСР зі сторони НКВС.⁷⁷

На території Польщі почастишали випадки підпалів українських господарств, вбивства українських громадян, викрадення коней, худоби, продуктів харчування, теплого одягу та ін. Так в листі Є. Болеславу Головний уповноважений уряду УРСР М. Підгорний сповіщав, що за час евакуації з жовтня 1944 р. по 26 лютого 1945 р. було спалено і пограбовано озброєними бандитами із колишніх загонів Армії Крайової 387 господарств українців, викрадено 339 коней, 184 корів, вбито 52 і поранено 89 чоловік; вбито і поранено 55 офіцерів і солдат Червоної Армії; здійснено 20 замахів на працівників райуповноважених з переселення.⁷⁸

Характерно, що місцева польська влада ніяк не реагувала на прояви бандитизму, тому українське населення майже не зверталося у відповідні інстанції за допомогою. Був випадок, коли українці звернулись в міліцію Криловської волості Грубешівського повіту із заявою про здійснення грабежу, на що комендант міліції заявив: “Поки ми поляки не роздягнемо вас до нитки, ви звідси не поїдете”. В іншому випадку звучала погроза: “Чого ви тут сидите, виїжджайте, інакше ми вас усіх виріжемо. Якщо хтось із українців залишиться у Польщі, життя йому не буде”¹⁰. На радянській території органами НКВС і НКДБ у грудні 1944 р. та в січні 1945 р. були проведені масові арешти серед польського населення, особливо католицького духовенства. 3 лютого 1945 р. керівник держбезпеки УРСР Савченко доповідав Хрущову: «Проведені за останній час арешти польських антирадянських елементів які саботували виїзд

⁷⁷ Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки).

⁷⁸ Там само.

поляків із західних областей різко змінили настрої і хід переселення поляків, які почали в масовому порядку добиватися скорішого виїзду в Польщу». Всього на територію Польщі із західних областей станом на 15 вересня 1946 р. виїхало 746 тис. 993 поляків, 30.408 євреїв та 12.581 громадяни інших національностей.⁷⁹

Радянська влада застосовувала до поляків різні види дискримінації та терору. Для прикладу, у західному регіоні їх обмежували у освітньому процесі, будь-які польські школи, які існували було ліквідовано, навчання вели російською або українською мовами і лише за програмою, затвердженою наркомом освіти УРСР. Окрім того, було відмінено рішення РНК УРСР «Про заборону мобілізації польського населення із західних областей за межі регіону на роботу в промисловість східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу». Уряд вважав, що цих заходів більш, ніж достатньо, аби змусити поляків втікати, але це не налякало останніх, в результаті чого радянське керівництво почало застосовувати різні методи терору, маскуючи їх під діяльність українського підпілля.⁸⁰

У відповідь на опір поляків щодо переселень на початку січня 1945 року органи НКВД вдалися до арештів. Зокрема у Львові ув'язнили 772 поляків, серед яких було чимало представників інтелігенції та навіть духовенство. Натомість, польське етнічне населення Львова стверджувало, що стерпить будь-які репресії та терор, але із Львова нікули не поїде. Значною мірою на прискорення переселення вплинув Станіслав Грабський, який зумів переконати населення у тому, що кордони насправді визначені і не залишається кращого варіанту, окрім їхати і розбудувувати Польську державу у її нових кордонах, хоча це рішення багатьом далось дуже складно.⁸¹

⁷⁹ Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки).

⁸⁰ Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.). Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 30-31

⁸¹ Там само. С. 32.

4.2. Ставлення польського та українського підпілля щодо переселень поляків та українців

У працях істориків розповідь про діяльність польського підпілля на західноукраїнських землях завершується, як правило, арештами солдатів АК радянськими спецслужбами в ході операції «Буря». Натомість, аківське підпілля продовжувало діяти навіть після офіційного наказу останнього командувача ген. Л. Окулицького про розформування АК.⁸²

На території західної України до 1945 року продовжували діяти окремі підрозділи АК або ж її наступниці - "Не" ("Незалежність"). У документах є згадки про діяльність у 1946 році Львівського округу організації "ВІН" ("Вільність і незалежність"). Особливо активною була діяльність АК у зв'язку із депортаціями поляків з України та українців з Польщі.⁸³

Для військово-політичних планів організації "Не" було характерним відстоювання територіальних претензій на західноукраїнські землі та сподівання на можливість війни між Англією та Америкою з одного боку і СРСР — з іншого. Польське підпілля вважало, що за таких обставин радянська сторона погодиться на східні кордони Польщі 1939 року. За таких умов ставало зрозумілим, що зіткнення з українцями не оминуть, тому важливо було запобігти виїзду поляків з території Волині та Галичини.⁸⁴

Про ставлення аківського підпілля до переселенсько-депортаційних процесів 1944-1946 рр., а також їхню діяльність на західноукраїнських землях розповідають документи архівів ЦДАГО України. Таким чином, можна виділити декілька її напрямків:

- виготовлення та розповсюдження агітаційних листівок та газет, спрямованих проти радянської влади;

⁸² Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців. Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 77

⁸³ Там само. С. 77

⁸⁴ Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців. Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 77-78.

- організація та проведення маніфестацій під гаслами "відновлення колишніх кордонів". Такі маніфестації були особливо активними у м. Львів, внаслідок чого тут було створено цілий апарат при місцевому відділі НКВС, який займався виключно польським питанням.

- участь у діяльності апаратів Уповноважених Тимчасового Польського Уряду по евакуації поляків з території УРСР з метою саботажу та остаточного зриву цієї акції. Найбільш поширеною формою саботажу стало знищення документів. Такі дії АК підтримувало ПКНВ і навіть особисто Головний Уповноважений Вольський через те, що на території Польщі не було створено умов для того, аби прийняти польських громадян, які виїжджали з території УРСР. У січні 1945 року було погоджено переміщення тих поляків, які мали в Польщі родичів чи знайомих.

- здійснення терактів проти представників Спілки польських патріотів, партійних працівників; напади на ешелони з евакуйованими поляками.⁸⁵

Доволі часто спостерігається діяльність АК спільно з УПА. У своїй доповіді заступник НВС УРСР Кальненко зазначав: "У ніч на 15 вересня 1945 року великі банди УПА та АК одночасно здійснили напад на залізничні станції Олещиця і Нова Гребля, на яких скупчилося близько 2 тис. господарів...". Перші кроки порозуміння АК і УПА були зроблені в грудні 1944 року, а вже у травні 1945 року між ними було укладено угоду про подальше військове співробітництво.⁸⁶

Щодо самої УПА, її діяльність періоду акції переселення об'єктивно змикалась із напрямками політичної діяльності українських легальних організацій. Агітаційна кампанія ОУН-УПА включала наступні напрямки:

1. Більшовицькі імперіалісти готують польському народові таке ж саме поневолення, як і українському народові.

⁸⁵ Там само. С. 78

⁸⁶ Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців. Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 79.

2. Щоб забезпечити успіх своєї боротьби польський народ мусить відмовитись від штучно прищеплюваного йому імперіалізму та стати на шлях співпраці з іншими народами, зокрема із сусіднім йому українським народом.
3. Польський народ мусить відкинути всі половинчасті парламентарні методи боротьби, які непридатні у боротьбі з більшовизмом, і обрати революційний шлях боротьби.

Вивезення українського населення фактично позбавило збройну боротьбу УПА основної мети, тому головнокомандувач УПА Р. Шухевич прийняв рішення припинити збройну боротьбу на території Закерзоння. Окремі загони отримали завдання прорватися на Захід, решта – перейти на територію СРСР.⁸⁷

Одночасно із депортацією українців відбувалося переселення і польського народу. Очевидно, що цей процес проходив у кращих традиціях сталінського режиму: терор, насильство з боку радянських каральних органів. Значна частина поляків для уникнення цього жаху була вимушена виїжджати самостійно. Раптово у 1945 році УПА рішуче виступила проти переселення поляків, що було доволі радикальним рішенням відносно 1943-1944 років, але після розриву контактів з АК ці гасла набули декларативного характеру і не застосовувались на практиці.⁸⁸

⁸⁷ Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. «Республіканець», №4. Львів, 1993. С. 24-25

⁸⁸ Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. «Республіканець», №4. Львів, 1993. С. 26

ВИСНОВКИ

За угодою від 9 вересня 1944 року, підписаною між урядом УРСР та ПКНВ відбувся взаємний обмін населенням. Законодавча база трансферу була доповнена Інструкцією, численними додатковими протоколами та постановами, прийняття яких вимагали обставини, які склались тим чи іншим чином.

«Добровільність» переселень та «велика турбота» сталінського режиму носили виключно декларативний характер. При надаванні тої чи іншої оцінки тогочасних подій необхідно звертати увагу на методи та засоби, до яких вдавалась радянська влада для реалізації своїх планів.

Примусове переселення відбувалося в декілька етапів, постійно змінювались граничні терміни. Це було пов'язано, перш за все, з тим, що і українці і поляки чинили масовий опір, оскільки не хотіли покидати своїх домівок і були глибоко переконані, що мешкають на своїй території. Перший етап переселень був більш-менш спокійним, на відміну від другого, який був більш масовим і жорстоким. До переселень почали задіювати військових, які погрожували тим, хто не хотів виїжджати, заходили в села, в буквальному відношенні виганяли людей із власних помешкань.

Аналіз доповідей щодо проведення акцій переселень, а також усних свідчень очевидців дає змогу говорити про найбільші проблеми побутового облаштування – відсутність житла, їжі, умов для нормального проживання в цілому, а також небажання людей покидати свої господарства на місцях попереднього проживання. Одностайним є негативне ставлення до переселень як цивільного населення, так і підпільних організацій обох держав. Безумовно позитивним аспектом залишається спроба порозуміння АК та ОУН-УПА задля досягнення спільної мети.

В ході цих акцій не було жодної боротьби між народами чи підпіллям – це була виключно боротьба систем і тиранів, які намагалися зіткнути у сутичках обидва народи з метою реалізації власних цілей. Правових основ

здійснювати трансфер населення не було, тому це дає підстави вирівняти ті криваві перекуси в історії, як сталися не з вини Польщі і не з вини України.

Одним із важливих елементів адаптації була позитивна реакція населення на прибулих, бажання допомогти. Зі свідчень очевидців стає зрозумілим, що без людського взаємного ставлення один до одного цей процес перебігав би набагато складніше.

Взаємний трансфер українсько-польського населення однозначно є кривавою сторінкою в пам'яті обох народів. Разом із тим це неоціненний досвід, який закликає до порозуміння, взаємних вибачень обох сторін та розвитку дружніх стосунків України та Польщі. Наразі, ситуація між нашими країнами набагато покращилась. Прикрість лише у тому, що вкотре через одного і того ж спільного ворога.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Головний Уповноважений
Уряду Української РСР.

" 16 " *Травня* 194 *6* р.

Посвідчення № 33275
на евакуацію в УРСР.

Пред'явник цього *Руд Вара*
(прізвище, ім'я, по батькові)

Марія Чомарова

Рік народження *1911*

Місце народження *с. Вуровиця*

Національність *українки*

Останнє місце проживання *с. Буртин*

Евакуюється в _____ район

Трипільському області

З ним їдуть : _____

Посвідчення, після в'їзду в Українську РСР, треба злати при одержанні паспорта.

Посвідчення, після в'їзду в Українську РСР, треба злати при одержанні паспорта.

Регіональний Уряд Української РСР

Списав до " 15 " *Травня* 194 *6* р.

Уповноважений
евакуації *Чомарова*
(підпис)

Додаток 2

УКРАЇНА
 ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА
 АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
 ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

282000, м. Тернопіль, вул. Сагайдачного, 14
 тел. (03522) 2-44-95, факс (03522) 2-86-18

UKRAINE
 TERNOPIL REGIONAL STATE
 ADMINISTRATION

STATE ARCHIVES
 TERNOPIL REGION

282000 Ternopil, 14, Sahaidachny St.
 Phones: (03522) 2-44-95, fax: (03522) 2-86-18

23.09.96 № К-933

На № _____

1. Кучвара Марія Йосипівна
2. с. Хлопівка
3. Гусятинський район
4. _____

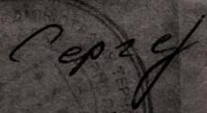

ДОВІДКА

У документах архівного фонду «Відділ переселення Тернопільського облвиконкому», в списках переселенців, які прибули із Польщі на постійне проживання в район Копичинський Тернопільської області у 1945—1946 роках, значиться КУЧВАРА Стефан /так в док./ із сім'єю Еригорович у складі 5 осіб, переселений 10.04.1946 року із с. Саноцького повіту в с. Хлопівка Копичинського району.

Підстава: Ф Р-2781, оп. 1, спр. 14, арк. 69.

Одночасно повідомляємо, що в списках переселенців, які прибули із Польщі, вказаний тільки глава сім'ї, інші члени родини не вказані.

З приводу поіменного списку сім'ї радимо звернутися у Міністерство праці України (252001, м. Київ-4, вул. Пушкінська, 28).

Директор архіву Б.Хаварівський
 Головний архівіст В. Котляр

Документи про переселення родини Петра Кучвари. Джерело:
<https://tsn.ua/special-projects/migration/>

 ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
 ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
 ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
 79008, м. Львів, вул. Підвальна, 13. Тел. 74-33-23, 72-59-22

04.07.2002 № К-6727-02/ч
 На № _____ від _____

м. Коростків, Зусайківського р-ну,
 Тернопільської обл, вул. Вас-
 ратівська, 18.
 Кучвара М. С.

АРХІВНА ДОВІДКА.

В документах обласного архіву значиться, що родина у складі:

Голова родини – Кучвара Сидман Григорович 1911 р.н.
 Члени родини Кучвара Марія Йосипівна 1911 р.н. – дружина
 Кучвара Іван Сидманович, 1932 р.н. – син
 Кучвара Усяміна Сидманівна 1937 р.н. – дочка
 Кучвара Петро Сидманович 1941 р.н. – син
 Кучвара Михайло Сидманович 1945 р.н. – син
 Дітей Іван Григорович, 1925 р.н. – брат

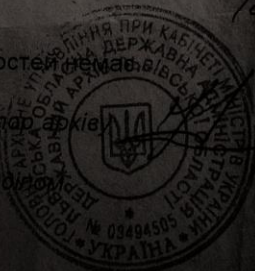
у 1946 році була переселена у Тернопільську область
Сатюцького повіту (Полесья) з с. Суровича,

При переселенні ними було залишено господарське майно, яке складалось із
 ґати (480 м²) на загальній площі 7920 (сім тисяч
 дев'яносто дев'ять) м² ґ. з шодішніх цінах. Сім'я
 мала 25 га землі, з них 20 га орної землі.

Підстава: № 1-3229 с. 8, сир. 26, арх. 12-1338,
 Там же, сир. 45, арх. 238,
 Там же, сир. 62, арх. 54-5438.

Інших відомостей немає.

Директор архіву _____ В.І. КУЦИНДА
 Зав. відділом _____ Й.Л. ШТАТМАН

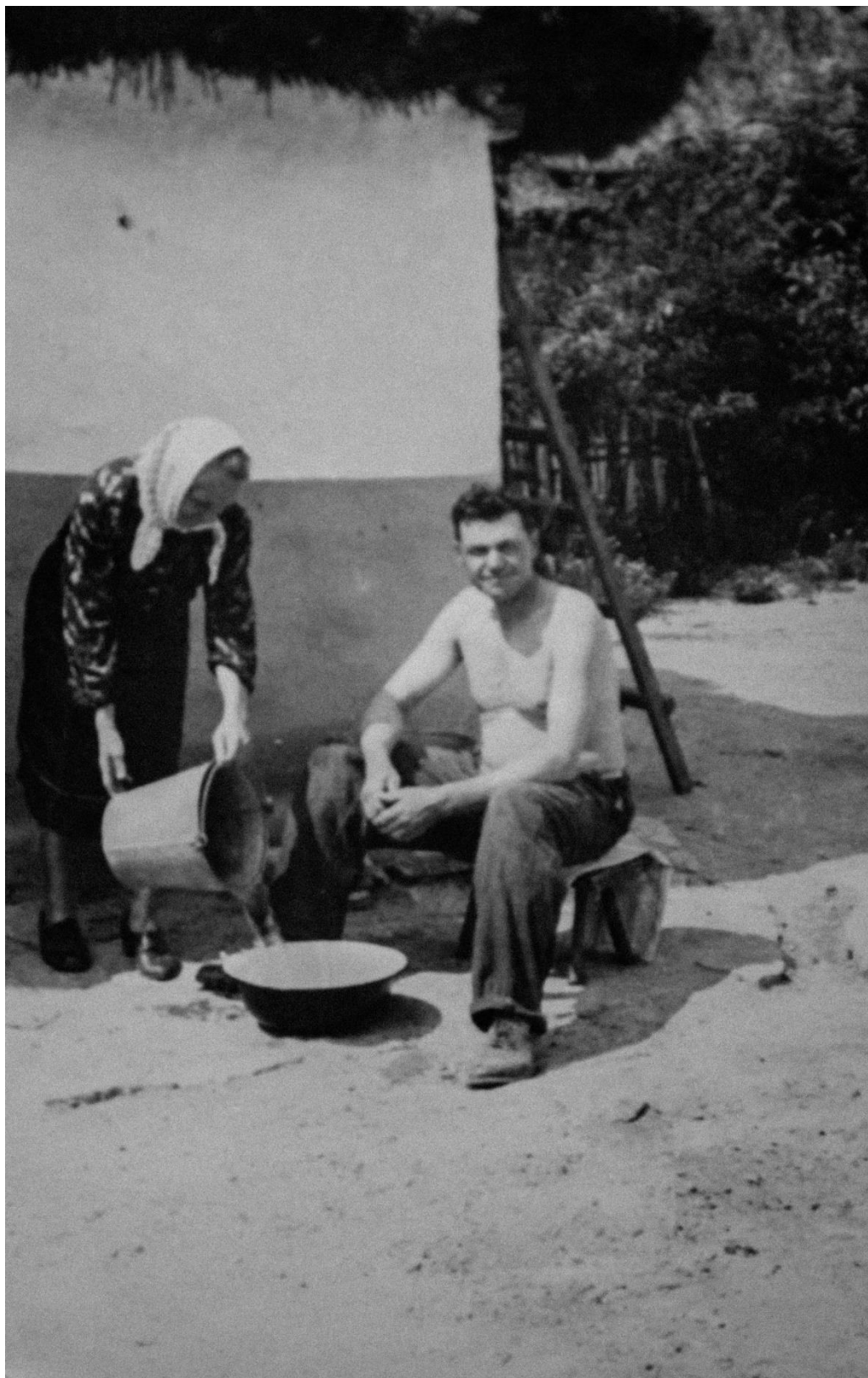

Документи про переселення родини Петра Кучвари. Джерело:
<https://tsn.ua/special-projects/migration/>

Будинок Стефанії Угури в Хоросткові. Джерело: <https://tsn.ua/special-projects/migration/>

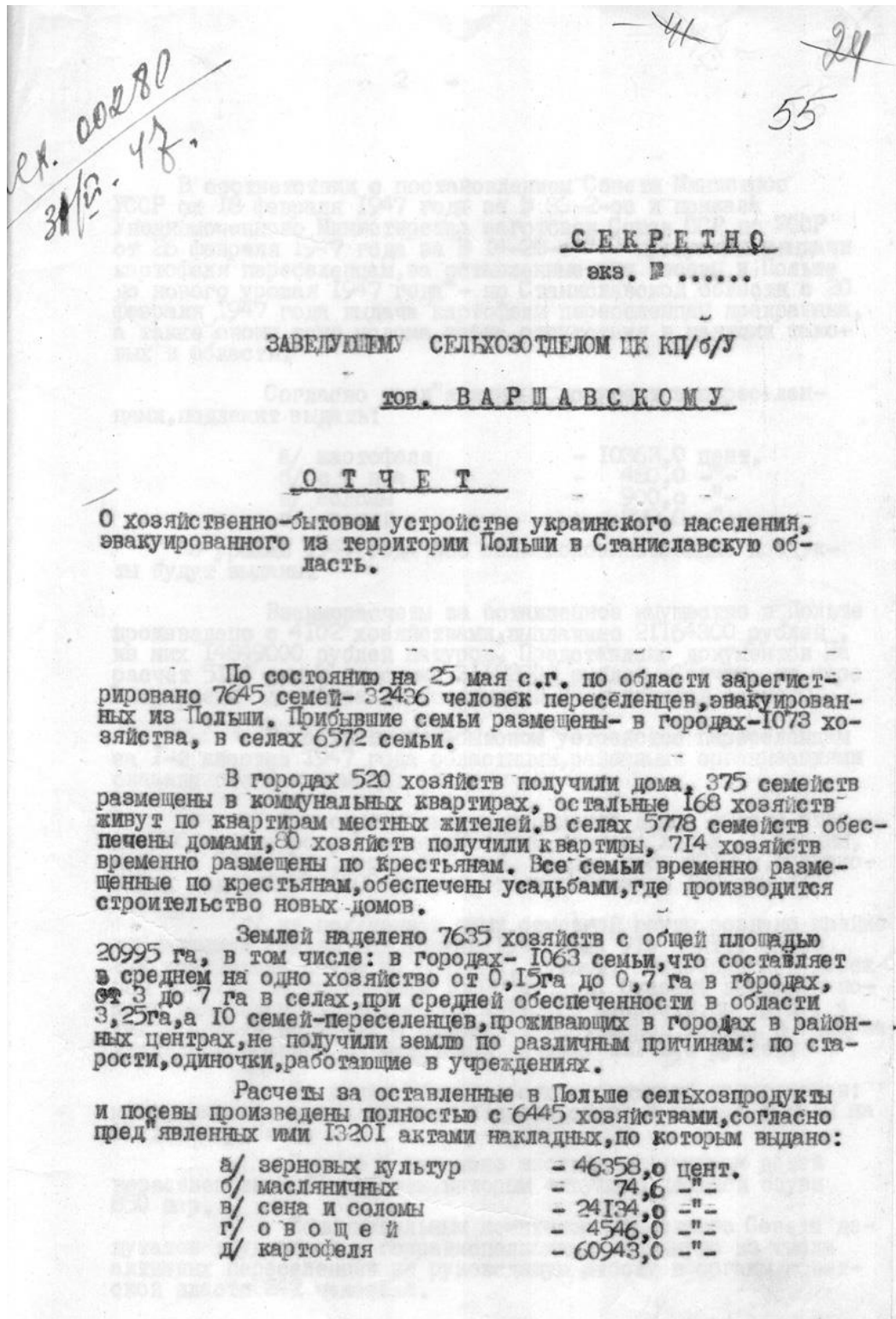
Додаток 6

Батьки Стефанії Угури. Джерело: <https://tsn.ua/special-projects/migration/>

Катерина Суходольська з матір'ю та братами. Джерело: <https://tsn.ua/special-projects/migration>

Звіт про господарсько-побутове облаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в Станіславську область. 1947 р. Джерело:

<https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Депортації: західні землі України: кінець 30-х — початок 50-х рр.: документи, матеріали, спогади, т. 1—3. Львів, 1996—2002
2. Козловський Б. З корінням виривали з рідної землі... «Високий замок». №165 (2845). Львів, 14 вересня 2004. С. 5
3. Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 2: Переселення поляків та українців: 1944—1946. Варшава—К., 2000
4. Скинуті під голе небо. Спогади українців про депортацію з Польщі”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/special-projects/migration/>

Література

5. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект. Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 33-36
6. Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944-1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих).
7. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2011. Т.1.
8. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. За ред. Макар Ю., Горний М. Чернівці, 2014. Т.2.

9. Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності.
10. Гонтар Т. Роль місцевих органів влади в організації депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951. Львів, 2007. С. 81-89
11. Даниленко В. Депортації поляків та українців 1944-1946 рр.: передумови, перебіг та наслідки. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 14. К., 2005. С. 43-61.
12. Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944-1950 роках (на матеріалах західних областей України. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951. Львів, 2007. С. 104-126
13. Данилиха Н. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950 роках (на матеріалах західних областей України: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2007. 204 с.
14. Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців. Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 77-79.
15. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. «Республіканець», №4. Львів, 1993. С. 24-26.
16. Пронь Т. Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944-1946 рр.). З архівів ВУЧК. 2012. №1 (38). С. 135-162

17. Пронь Т. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2012. Вип. 17. С. 59-72. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85708>
18. Пронь Т. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944-1946 рр.). Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. Львів, 2012. С. 92-102
19. Пронь Т. М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуалітету людської цивілізації ХХІ століття. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Т. 104. Вип. 91. Історія. С. 132-136.
20. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.). Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 29-32
21. Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2005. 188 с.
22. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки).
23. Стемпень С. Переселення поляків з України 1944-1946 рр. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951. Львів, 2007. С. 172-181
24. Трофимович В., Трофимович Л., Савчук І. Депортовані з Польщі українці на Волині в 1944– 1950-х рр. Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944– 1953): повсякденне життя : колективна

- монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. С. 258-277
25. Харкевич Н. Українсько-польські переселенські акції 1944-1946 рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 462–469
26. Яременко В. 75-х роковина депортації українців у 1944-1951 рр. Режим доступу: <https://iran.mfa.gov.ua/news/74462-deportation1944>